

MAGYAR
NYELVŰ
HALOTTI
BESZÉDEK
A XVII. SZÁZADBÓL

MAGYAR NYELVŰ
HALOTTI BESZÉDEK
A XVII. SZÁZADBÓL

Készült az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén

Megjelent a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása,
nyilvántartása és kiadása” kutatási program keretében

MAGYAR NYELVŰ HALOTTI BESZÉDEK A XVII. SZÁZADBÓL

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

1988

A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta

KECSKEMÉTI GÁBOR

A bevezetőt írta

KECSKEMÉTI GÁBOR és NOVÁKY HAJNALKA

Lektorálta

TARNAI ANDOR

© A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988
© Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka, 1988

TARTALOM

(Az első szám a szöveg, a második a jegyzet lapszáma)

Bevezetés	7	38
Szövegek	45	
I Magyar István Nádasdy Ferenc fölött Keresztúr 1604. (RMK I. 390.)	47	373
II Velechinus István Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fölött. Kassa 1622. (RMK I. 524.)	113	388
III/A Hoffmann Pál Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött. Bécs 1654. (RMK I. 868.)	127	393
III/B Pálffy Tamás Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött. Bécs 1654. (RMK III. 1830.)	155	393
IV Czeglédi István II. Rákóczi György fölött Kassa 1661. (RMK I. 974.)	171	413
V Kiss Imre Báthori Zsófia fölött Nagyszombat 1680. (RMK I. 1251.)	221	427
VI/A Debreceni Kalocsa János Felvinczi Sándor fölött Debrecen 1686. (RMK I. 1348.)	241	433
VI/B Szőnyi Nagy István Felvinczi Sándor fölött Debrecen 1686. (RMK I. 1351.)	257	433
VII Ismeretlen Draskovich Pál fölött Nagyszombat 1694. (RMK I. 1466.)	273	438
VIII Matusek András Széchényi György fölött Nagyszombat 1695. (RMK I. 1478.)	289	449
IX Ismeretlen Esterházy Antalné Erdődy Julianna fölött. Nagyszombat 1697. (RMK I. 1514.)	313	457
X Ifj. Ács Mihály Török Bálint fölött Rozsnyó 1708. (RMK I. 1756.)	333	465
Jegyzetek		361
Mutatók		475
Személynévmutató		477
Helynévmutató		497

BEVEZETÉS

„Az pompás temetés
Csak pénz vesztegetés,
Szántszándékkal kár vallás”

Beniczky Péter¹

„Az illendő pompa nélkül való
temetség számár-temetés és
Isten-átka”

Hodászi Miklós²

Kötetünk az irodalom egy alig vizsgált műfajának szövegeit tartalmazza: halotti beszédek a 17. századból. A temetések alkalmával elhangzott magyar nyelvű prédikációk és orációk szövegeit közreadó mintegy száz 17. századi nyomtatvány — amelyek közül kötetünkben tizenkettőnek teljes szövege olvasható — a magyar retorika- és stílustörténetnek nélkülözhetetlen forrásanyaga. A 17. század művelődés-, mentalitás- és életmódtörténetét úgyszintén aligha lehet megírni ennek az anyagnak a feldolgozása nélkül; a beszédeknek a halálozás körülményeiről szóló megjegyzései alkalmasak a történeti demográfiai és szociológiai vizsgálatra. Az elhunyt életével és családjának történetével foglalkozó beszédrészekből (megfelelő forráskritikával) a történettudomány bővítheti adatait. Ennek ellenére a 17. (és 18.) század halotti beszédeiről mint egységes műfaji sajátosságokat mutató csoportról még egyetlen összefoglalás sem íródott, s a szétszórt publikációk is alig lépnek túl egyes szónoklatok tartalmi ismertetésén. Még a halotti beszédek szerzőivel is alig foglalkozott a szaktudomány: sokuknak a neve sem fordul elő az irodalomtörténetekben, s akik bővebb méltatást kaptak közülük, azoknak is csak más műveiről esik szó (például a Magyar Istvánról szóló fejezetek csak *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című könyvéről beszélnek, az azzal szorosan összefüggő temetési prédikációjáról nem). Pedig — jöllehet Pázmányhoz mérhető irodalmi és politikai jelentőségű szónok nincs közöttük — azok, akiknek halotti beszédei nyomtatásban is megjelentek, az egyházi értelmiség (külföldi egyetemest járt) vezető rétegéhez tartoztak, akiknek szónoki működése bizonyára hatással volt az egész ország „vékony tudományú” falusi papjaira.

Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén évek óta folyik a 17–18. századi halotti beszédek irodalomtörténeti és irodalomszociológiai vizsgálata. Kötetünk a kutatás eddigi eredményeinek első összefoglalása, s kísérlet arra, hogy néhány, valamilyen szempontból különösen érdekes (főként reprezentatív történelmi személyiségekhez kapcsolódó)

gyászbeszédre felhívja a figyelmet. A beszédek vizsgálata előtt azonban feltétlenül szólnunk kell a temetésnek arról a 17. századi szertartásrendjéről is, amelybe ezek a szövegek szervesen beleilleszkedtek.

Vita a temetési pompa jogosultságáról

A temetési pompa jogosultsága, szükségszerűsége vagy éppen ellenkezőleg: megvetendő mivolta újra és újra előbukkanó gondolat a 17–18. században. Sokan tudatában voltak annak, hogy a temetési ceremónia megannyi díszes külsősége pusztán világi fényűzés, amely nem egyeztethető össze a hit alázatával. A végrendelezők temetésükről intézkedve gyakran intettek szerénységre, így Szigeti Vass Márton: „nem rendetlen pompával, hanem csak ahoz illendő renddel, kövessék el takarításomat, és semmi némű ezüstöt testem koporsójába ne ruházzanak lelkek veszése alatt, hanem fekete bársonnyal rajta levő czímerekkel tétessék reá, de az is csak oly formában, hogy eltakarításom után le vehessék és valami illendő jóra fordíthatassák”;³ vagy Bálinti Zsigmond: „az én temetésem az pompának békét hagyjanak és csak anyira költsenek, hogy avval magoknak nagy fogyatkozást ne szerezzenek”.⁴ A pompa keményebb megvetésével találkozunk Szirmay Péter végrendeletében: „kérem az én szerelmes feleségemet Istennek tartozó lelke üdvességiért és élttemben hozzám viselő tökéletes szeretetiért, testemet sokáig az föld színén fen ne tartsa, maga és árva gyermekit megfogyatkoztató és engem nem illető haszontalan pompával és költsége vesztegetésével ne temettessen és temetésem felett Isten nevét bosszantó és holt testemet gyalázó érdemetlen dicséretekkel ne mocskoltasson predikátorokkal és versmondó deákokkal”.⁵

A családok azonban nem tartották kötelezőnek a végrendeletek ezen pontjainak teljesítését, sőt magas társadalmi állású arisztokrata esetében a takarékosra fogott temetés, a ranggal járó reprezentációs kötelesség elhanyagolása rosszallást vonhatott maga után. Így történt Pálffy Pál nádor temetésekor (1663), amelynek körülményeiről Sigray Jánosnak az özvegyhez írt leveléből értesülünk: „Az érsek [Lippay György] nem engedte volna a nádort oly egyszerűen eltemettetni, miután ennek méltósága más temetést kívánt; de azt azért tette, nehogy őt az emberek arról vádolják, hogy a nádor intézkedéseit még halála után sem tisztelte, kivel életben nem tudott mindenkor megegyezni.” Sigray nagyon panaszkodik, „hogy gróf Miklóstól és más nemes uraktól sok szemrehányást szenvedett amiatt, hogy a nádornak oly szegényes temetése volt”.⁶

A végrendelet tiszteletben tartása és a nemeshez illő pompa között vívódik Bethlen Miklós is Teleki Mihályhoz írott levelében, amelyben édesapja, Bethlen János kancellár temetésének (1678) előkészületeiről tudósítja, s tanácsát is kéri: „Zászlót szeghény megh tiltotta sokszor, hogy ne tsináltassunk, Bánfi Redei Urameknakis az tettzik, ahoz képest talám az öltöztetett lovakis haszontalanok, Eggy tafota loboghoval, s-eggy bakatsinos loval ha leszen tsak, Chartak, Tzimerek lesznek, sokára nemis halasztyuk [...] En megh vallom, hogy attol tartok, valamely alázatosságot követünk temetésénn, azt nem az keresztyénsegnek, hanem minapi boldoghtalanságának, és rész szerént az mű fősvénységünknek foghiák a gonosz nyelvek tulaydonittani, melyre nézve én bizony az én voxommal Zászlót és minden pompát el követnék, de az én tanátsom sem minden tehető itt, kérem kgdt, candide írja megh tettzését, mit jovall, mert méghis ha boldogh állapotjába holt volna megh, ugy az alázatosság betsesebb volna, így félek merő betstelenséghez leszen”.⁷

Azok, akik védelmükbe vették a temetések mértéktelen fényűzését, és visszautasították a vádat annak világi hívságáról, általában úgy érveltek, mint Hodászi Miklós Daróczi Zsófia fölötti halotti beszédében: „e temetségi Caeremoniakval, ki-vált-képpen pedig az Isten ígéből való idvösséges praedikatiokval, semmi külső pompát s' világi ditsösséget üzni nem akarunk”.⁸ Többen Jákob temetésének bibliai példáját idézték a költséges temetés védelmére. Így Görgei Pál kaposi lelkész Rhédei Ferenc bihari és máramarosi főispán temetésén (1668): „Felette igen sokac kisírték [Jákobot], mert Pharahonac minden szolgálai, Joseph minden Vdvara népével. Egyiptumnak minden vénei, ugy hogy felette igen nagy sereg vala, Teremt. 50. v. 7. 8. 9. Vgy látom ez Méltóságos Pátriarchai szent életet élő Vrunknak-is takarítását. Isten sok Méltóságos Tekintetes Nemzetes és Tiszteletes kisírókkal meg-áldotta, mind Illyen alkalmatlan időben-is...”⁹ Hasonlóképp – hetvenhat évvel később – Novák István Károlyi Sándor fölött: „midőn Jósef édes Atyának Jákobnak hideg temét egyiptombúl a' kánaán földére, az Aty'ai sirjában temetni vinné; annak tiszteséges el-takarítására el-menének véle Fárao Király Házának minden vénei, és Egyiptom földének minden élelmes emberi, és Jósef háza az ő Atyafiaival [...]. Ezt a' gyászos Egyiptomi készületet, ezt a' halotti pompát, s-annak siralmát még-ujulttnak látom [...] Nagy károlyban, S-Kaplonyban. Midőn néhai áldott emlékezetű M. Groff Károlyi Sándor ő Excellenciája hideg tetemének el-takarítására, s-utolsó tisztességének meg-adására Nemes Hazánkknak, s-Nemzetünknek, Egy-Házi, világi Nagy Méltóságit; Tekéntetes, Nagyságos, Nemes, és Nemzetes Urait; Nemes vár-Megyéit; azoknak fő, s-nemes rendit; vitézlő, de szomorúan léptető, lovagló seregit, gyalogló népeit, egy szóval: édes Nemzetünknek rittkán

látott kíváncsúságát szemlélem. Kik minyájan mint a' Fáraó Házának vénei, 's-Egyiptom földének fő emberi, seregű népei, Jóseff; ugy ezek is a' mi kedves Jóseffunkel M. Gróff, 's-Generalis Károlyi Ferenczel, 's-az ő gyászban bórultt Gróffi Házával néhai nagy emlékezetű Jákobunknak M. Gróff Károlyi Sándor Úrnak, koporsóban zártt hideg tetemét károlybúl ide kaplonyba kísérték, hogy hajdani őseinek, 's-kedvessinek sirjokban tisztességessen el-takarítanak..."¹⁰

Lássuk most már, milyen is volt a temetésnek az a 17. századi szertartásrendje, amely ilyen gyakori argumentációra, kölcsönös vádakra és apológiákra adott okot. Forrásaink elsősorban az előkelők temetkezési szokásainak vizsgálatát teszik lehetővé, a köznép temetéséről keveset tudunk.

A temetés szertartásrendje a 17. században

A nemesi temetést általában hosszas előkészületek előzték meg. Az elhunytat közvetlenül halála után néhány napra felravatalozták; ha nem otthon, vagy a temetkezésüül kijelölt városban hunyt el, díszes menetben temetése helyére szállították, majd ideiglenes sírboltba helyezték.¹¹ A családi kötelékek szorosságát és a birtoknak örökre a családhoz tartozását nyilvánították ki abban, hogy ragaszkodtak a családi sírboltba való temetkezéshez, még ha messziről kellett is a holttestet hazaszállítani. Ez különösen nagy költséggel járt, s ezért is érezhették szükségét, hogy bibliai példával igazoltassék e szokás jogossága. Példa erre Bethlen Péter hunyadi és máramarosi főispán 1646-os temetése, amelynek során a tizenegy napig tartó út után Nyírbátorba megérkezvén Dobrai Bálint prédikációjában hosszas magyarázatba fog: „e' mostani időben a Keresztyének az ő halottjoknak testeket messze földről haza hozatták, és magok temető helyekben temettetik: 1. Hogy ezzel meg-mutassák, hogy ebben az életben egy Istent imádtanak és szolgáltanak. 2. Hogy ezzel meg-mutassák, hogy vagyon nékik állandó és meg-maradando örökség, a' melyben jövendőben bé-menvén örökösöcké tétetnec a' mely nem egyéb hanem az Istennek országa. 3. Hogy bizonyosságot tegyenec arról, hogy a' miképpen ebben az életben test és vér szerént kötelesség volt, azonképpen a' rothadásban és porrá hamuvá való lételben-is azon kötelességet meg-tarttyák. 4. Hogy ezzel a' feltámadás felől való jó reménségeket meg-mutassák, hogy ők közönségesen a' földnek porából fel-támadnec, és az Ur Christus igaz ítélő Biro eleiben szép sereggel vitettetnec".¹²

Előfordult azonban, hogy nem a családi sírboltba temetkeztek. A katolikusok végrendeletükben gyakran jelölik meg temetkezésük he-

lyeül az általuk támogatott szerzetesrend templomát, az adományukból állítottatott vagy javadalmukkal ellátott oltárt, esetleg az általuk emeltetett templomot – biztosítva a lelkükért szóló miséket. Többnyire megemlíti a végrendeletek a külön e misékre rendelt összegeket is. Emlékeztük ilyenképpen való fönn tartásával kívánták befolyásolni a lélek túlvilági sorsát: a „tisztuló tűzben lévő lelkek [...] hogy a' Mennyei parthoz jussanak, mi buzgó imádságink szellőjével segétni kívánnak”.¹³

A legelső feladat tehát a halottnak a későbbi temetés helyére való szállítása volt. Több ilyen út leírását is ismerjük a 17. századból. Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony Kolozsvárott halt meg 1622-ben, temetésére Gyulafehérvárott került sor. Mielőtt holttestét útnak indították volna Kolozsvárról, a Gelleny házban fölállított ravatalánál szinte naponta prédikáltak. Az elindulás napján nagy gyászünnepeket tartottak, amelyen a város lakói kívül az országgyűlésre összesereglett nemesség is részt vett. A kapualjat alakították át gyászteremmé, a gyászszertartás, valamint az azon részt vevő hozzátartozók és más előkelő résztvevők számára. Gyulafehérvárig három napig tartott az út, így közben Tordán és Enyeden is meg kellett szállniuk. Mindkét helyen az elindulás előtti szertartás céljára leveles színt állítottak. Gyulafehérvárott a megérkezéskor a vár főterén felállított ravatalnál volt a gyászszertartás, majd a holttestet ideiglenes sírboltba tették.¹⁴

I. Rákóczi Ferenc Zborón halt meg, viszont a kassai jezsuita templomban akarták örök nyugalomra helyezni, de a kuruc portyázások miatt sokáig halogatták az elindulást. A testet a zborói várban őrizték, s csak a harcok lecsillapodásakor vállalkoztak a kétnapos útra, s az érkezés estéjén a sírba tétel is megtörtént. Az eltelt tizenhat hónap lehetővé tette, hogy még a háborús nehézségek közepette is előkészítsék a temetés fejedelemhez illő pompáját.¹⁵

A temetés napját általában máskor is úgy határozták meg, hogy több hónap maradjon az előkészületekre. Ezek irányítását úgynevezett főgazdákra bízta, akiknek teendőit „memoriale”-k¹⁶ sorolták föl. Egy-egy feladatra ezek a főgazdák külön gazdákat rendeltek ki, amint I. Rákóczi Ferenc temetésének leírásában olvassuk: „Főgazdának hivattatik tempestive Tekéntetes és Nagyságos Károlyi László uram, item Tekéntetes és Nemzetes Kapy Gábor, Péchy Ádám és Péchy Gábor uraimék. Viszont ő Nagysága s ő Kegyelmei igen serény és böcsülletes szolgáló jó gazdákat ki-ki maga mellé adhibeáljon. Hogy rendessen hivataljoknak megfelelhessenek: szükség a temetés előtt egy héttel pro instituenda bona dispositione Zboróra ő Nagyságának s ő Kegyelmeinek júni”.¹⁷ Thurzó György nádor 1617-es temetésének leírásában fel is sorolják a különböző gazdákat: „Az kik az Processiot rendöllyék...”, „Az kik az szövétneket

fogják osztani...”, „Gazdák száma...”, „Árvai és egyébbünnent való éleést vegyenek ezek kezekhez...”, „Konyhához ezek lássanak...”, „Pinczéhez ezek lássanak...”¹⁸

A temetés napjáról a gyászolókat meghívók értesítették, amelyeknek toposzait összeállítóik mintalevelekből szedegethették össze.¹⁹

A temetési ceremónia a holttest sírbolthoz vezető útjának megindítását bevezető szertartással kezdődött. Ehhez a halottas háznál általában leveles színt állítottak,²⁰ de például I. Rákóczi Ferenc temetési menete a zborói kastélykápolnából indult,²¹ Erdődy Miklós báni helytartóé pedig a zágrábi külvárosi Szent Margit-templomból, ahol ideiglenes sírboltja volt.²²

A temetési menetnek a 17. századra többé-kevésbé meghatározott rendje alakult ki. Leírásaink magas tisztséget betöltő, hadviselő férfiak temetéseiről maradtak fenn²³ – ezek voltak a legpompázatosabbak, s a reprezentációra leginkább számot tartóak. A menet elején fegyveres, díszes lovas sereg, gyászba öltözött lovas sereg, trombitások és dobosok, éneklő diákok, koldusok, céhek és a köznép követték egymást, majd a városok, a megyék, a végek és az urak egyre előkelőbb csoportjai következtek. Vagy előttük, vagy utánuk kaptak helyet az elhunytat reprezentáló nemesi-vitézi jelvények: egy-egy úr vitte aranyozott fegyvereit (kardja, szablyája, dárdája, pallosa közül az egyiket, esetleg kettőt), sisakját, sarkantyúját, botját; a hatalmas temetési címert többen vitték. Egy díszbe öltözött, felfegyverzett lovas, kezében buzogánnyal, magát az elhunytat jelképezte.²⁴ Egy-egy úr vitte az aranyos gyászzászlót és a fekete gyászzászlót – ez utóbbiból több is lehetett, de különböztek egymástól anyaguk nemessége szerint. Gyászba öltöztetett lovakat is vezettek, amelyek szintén az őket takaró lepel anyagának előkelőségében különböztek, azonban valamennyinek takarójára címereket varrtak. Ezután következtek az elhunyt legközelebbi férfi hozzátartozói, majd a koporsó, amelyet tekintélyes urak vittek a vállukon, mellettük pedig szövétnekvivő nemes ifjak mentek. A test után az özvegyet és a lánygyermeket kísérték köztisztjeletben álló nemes urak, azután a legközelebbi nőrokonság következett, mögöttük a kevésbé előkelő hölgyek, majd a szolgálók. A menetet a köznép zárta. (A holttest hazaszállításakor a hosszú úton hasonló rendet tartottak, de a kíséret nagy része, főleg amelyet a diákok, egyháziak és a köznép alkotott, annak a helységnek a lakosságából került ki, amelyen a menet áthaladt: elébük mentek és egy darabon határukon túl is követték őket. Miután visszafordultak, a menet többi tagja szekereken folytatta útját.)²⁵

A templomot földíszítették a gyászszerpentés napjára. A falakat és a berendezés egy részét feketével bevonták: a főoltárt és a szószéket neme-

sebb anyaggal (bársonnyal), a mellékoltárokat, a szentélyt és esetleg más falakat, oszlopokat tafotával, posztóval. Nagy számban aggatták a falakra az elhunyt címerét, amely készülhetett selyemre, atlaszra, tafotára arannyal vagy vízfestékekkel.

Katolikusoknál gyakoriak voltak a dicsőítő feliratok, valamint az emblémák. Ezek közeli szemlélést, elmélyedést kívántak, s hogy ez invenciók megcsodálására meg is teremtették az alkalmat, mutatja Wesselényi István feljegyzése Apor István kincstartó temetési díszítményeiről: „ma küldék el a jesuviták az úrnak [Bánffy György gubernátornak] az Apor uram exequiája alkalmatosságával szerzett emblémákat, hogy az urak megláthassák”.²⁶

A protestánsok a temetésre nagy számban nyomtattak kártákat, amelyeken a halott élete, valamint dicsőítő és búcsúztató versek voltak olvashatók.²⁷ Szatmárnémeti Sámuel végrendeletében arról intézkedik, hogy – bár a verseket könyv formájában akarja kinyomtatni – egy kártát mégis készítsenek nagylevelesen, hogy templomi székére erősíthessék. Herepei János szerint e rendelkezése „bizonyosan egy megállandósult szokásra céloz, amely azután kétségtelen tanúbizonyságul jelenik meg a kolozsvári Farkas utcai templom papi székének hátára felerősített 1673–1718. évekből eredő többi temetési kártában”.²⁸ A kártákat a temetés napjára a templomban kifüggesztették, de szét is osztogatták őket, s hasonlóképp a címereket is.²⁹ Wesselényi István és Bánffy Kata 1734-es temetésén bizonyonnyal egy régebben kialakult szokást követtek ezzel: „a marosvásárhelyi és kolozsvári református kollégiumok készítettek ez alkalomra búcsúztató verseket, melyek mindannyian nyomtatásban is megjelentek s a jelenvoltaknak szétosztattak”.³⁰ Ilyen nyomtatott címerről, illetve kártáról lehet szó Bónis Ferenc füzéri javainak 1668-as összeírásában: „Vagyon az szegény II. Rákóczi Györgynek temetésére való cimer, ahoz való dedicált versekkel rámába.”³¹

A temetési szertartás középpontjában a castrum doloris állt, az az építmény, amely a szertartás idején a koporsóba tett holttestet magába fogadta.³² A castrum dolorisoknak egyrészt liturgikus funkciói vannak a temetési szertartásban, másrészt triumfális jelentés hordozói. A 17. századra kialakult forma e kettőssége megfelel a fejlődése során magával hozott hagyományoknak. Egyik előzményét a középkori „chappelle ardente” jelenti, az a négyszögű, négy saroktámaszán gyertyákkal díszített tetőt tartó építmény, amely a középkori temetési ceremónia középpontja volt, s e funkcióját a szertartásrend továbbélése a 18. századig fönntartotta.³³ Másik előzménye az antik „rogus”, amelyhez a császár apoteózisának gondolata fűződött; a Habsburgokat e hagyomány fölélesztésében imperiális törekvésük kifejezésének szándéka vonzotta.³⁴ Ugyanez volt

az indítéka a római diadalmenet felélesztésének. A temetési szertartások esetében a 16. században a Habsburgok viszik át az antik triumphus gondolatát először a temetési menetre, majd a castrum dolorisra, amely győzelmi jelvényeket kap díszítésül, s építményének formája is gyakran követi a győzelmi, dicsőítő építményekét.³⁵

A Habsburg-császárok temetési szertartásainak hatása a magyar uralkodó osztályra bizonyossággal föltételezhető, s Wesselényi István naplójának egy feljegyzése e hatás útjára is rámutat: leírja I. Lipót bécsi temetésének készületeit, majd forrását is megnevezi: „Mindezeket pedig cuprumra metszett és arról lenyomtatott figurákkal is demonstrálták, melyekben ideálá is hoztanak.”³⁶

A 17. századból három castrum doloris ábrázolásunk maradt fenn: a Vezekénynél elesett négy Esterházyé (1652),³⁷ Bossányi Eszteré (1661)³⁸ és Czobor Ádámé (1692).³⁹ Ezek építményükben a „chapelle ardente”-re visszamenő cibórium-formát őrzik, az általuk hordozott díszítmények azonban a nemesi reprezentációt és az elhunyt dicsőítését szolgálják. A valamennyin megtalálható címerállatok – hasonlóan a prédikációk genealógia-felsorolásához – egyrészt a nemes elődökre utalnak, kiknek „minden érdemek” az elhunytban „mint fényes tükörben [...] láttatnék”,⁴⁰ másrészt a rájuk ruházott szimbolikus jelentés révén magának az elhunytnak az ősi címerhez méltó életére is emlékeztetnek. A Bossányi Eszter és Czobor Ádám castrum dolorisán látható erényalakok, a négy Esterházyén pedig a haditrófeák szintúgy a lelki, illetve vitézi kiválóság hirdetői.

Czobor Ádám castrum dolorisa mellett megjelenik a halál alakja, vállán kaszát hordozó csontvázként, amint lándzsája hegyét a koporsóba döfi. Az Esterházyak castrum dolorisán a rajta elhelyezett ravatalképek figyelmeztetnek a halál kegyetlenségére. A halálra való emlékeztetés más díszítményeken is megjelenhet, mint például a Wesselényi István által látottakon, amelyeket a szebeni jezsuiták készítettek Apor István temetésére: „tizenöt emblémák is voltak, az halálnak külön-különbféle figurái lévén leemlélmázva.”⁴¹

A temetési szertartásnak is volt egy, erőteljesen a halál kegyetlenségét, a világi dicsőség mulandóságát kiemelő része: ha fegyverviselő férfit temettek, úgy a sírba helyezés után a fekete gyászzászlót és egyszerű, hétköznapi kardját, amelyeket a menetben a gyászba öltözött vitéz hordozott, összetörték és a sírba vetették.⁴² Ügyeltek arra, hogy a templom előtt sorfalat álló, gyászba öltözött katonák kopjáikat ugyanabban a pillanatban törjék össze.⁴³

A temetés után az elhunyt epitáfiumát a templomban sírja fölé akasztották. Ilyen sírfelirat lehetett az az aranyozott ezüsttábla, melyet

Károlyi Zsuzsanna temetési menetében vittek,⁴⁴ díszesebb formája pedig a festett-faragott epitáfium vagy a temetési menetek leírásában említett címer volt. Ez utóbbit fából faragták, a költségesebb kivitelű daraboknál azonban a középső címer- és feliratrész ezüstműből készült, s csak az ezt körülvevő trófeák voltak fából. A címerre akasztották az ugyancsak a halotti menetben vitt aranyozott lovagi fegyvereket (amint az az 1666-ban elhunyt Bakos Gábor szendrői várkapitány csetneki címerén ma is látható).⁴⁵ Ugyancsak a sír fölé függesztették a díszes temetési zászlót.⁴⁶

E hadi jelvények az elhunyt vitézi, esetleg hadvezéri erényeit hirdetik, emlékeztet a dicső hadi tettek földidézése tartja ébren. A festett epitáfium viszont az elhunyt imádkozó alakjának megjelenítésével, valamint egy vallásos esemény ábrázolásával az elhunyt istenes életét mutatja föl, mint amely méltóvá teszi őt a megemlékezésre. A temetési szertartásnak a templomban megőrzött tárgyai tehát az imádkozókat a harcterek vagy az egyház vitézeire, a testi vagy lelki fegyverrel harcolókra emlékeztetik – a példamutatás vagy a lelkükért való imádkozás céljából –, s így fonódik össze bennük az elhunyt dicsérete és emlékeztetnek föntartása.

A protestáns temetés a katolikusnál pusztán fényében, látványában szegényesebb: ők nem gyűjtanak fáklyákat, gyertyákat, a castrum doloris kevésbé fényűző,⁴⁷ de a pompa többi eleme ugyanúgy megtalálható náluk.

Persze valamennyi felsorolt külsőséget a katolikus szertartás sem valószínűsíthető meg mindig. Az elhunyt végakaratainak tiszteletben tartása, a háborús viszonyok vagy a család szűkös anyagi helyzete kényszeríthette arra a hozzátartozókat, hogy lemondjanak a költséges temetésről, bizonyos külsőségekhez azonban ekkor is ragaszkodtak. A temetési pompa valamennyi kellékét elkészíthették olcsóbb anyagból, vagy kisebb formában. A templom falára akasztandó címereknek például néhány kisebb, szerényebb kivitelű képviselője található a Magyar Nemzeti Múzeumban: Széchy György 1625-ös és Széchy Györgyné Drugeth Mária 1643-as, valamint Gyulaffy Mária 1659-es címere. A selyem- és papírcímereknek is készülhettek szegényesebb változatai.

A temetési szertartás valamennyi felsorolt állomásához szorosan kapcsolódtak a vallási irodalom különböző műfajai. A halál utáni napokon a fölgravatolt test mellett a katolikusok zsoltárokat énekeltek, gyakran misét mondtak, a protestánsok könyörgést, prédikációt tettek. Az ideiglenes temetés alkalmával katolikusoknál ismét misét mondtak, prédikáltak, protestánsoknál prédikáció és éneklés kísérte a szertartást. A temetési menet megindulásakor, majd a sírba tétel helyén katolikusok-

nál mise, prédikáció, oráció hangzott el, protestánsoknál pedig könyörgés, prédikáció, oráció és diákok által szavalt versek. A prédikációk, orációk, dicsőítő és búcsúztató versek minél nagyobb száma a temetés fényét emelte. Mind a prédikációk, mind az orációk, mind pedig a versek elhangozhattak magyarul, latinul, esetleg németül vagy valamely szláv nyelven; ha többet is mondtak, akkor általában különböző nyelveken.⁴⁸

A továbbiakban e műfajok közül a prédikációt és a hozzá sokban hasonlító orációt vesszük szemügyre. A prédikációt egyházi személy tartotta, beszéde főként vallási kérdések körül forgott, míg az oráció szerzője általában világi értelmiségi, aki a vallási tanítás mellett sok antik, mitológiai utalást sző beszédébe, részletesen megemlékezik a halott életéről, méltatja cselekedeteit. „Az orációra mind külső szerkezetét, mind tartalmát tekintve sokkal kevesebb megszorítás volt jellemző, mint a prédikációra.”⁴⁹ A két műfaj élesen mégsem határolható el, számos közös vonásuk van, sajátosságaik sokszor összekegyednek. A továbbiakban közös névvel halotti beszédeknek nevezzük őket.

A halotti beszédek fölépítése

A 17–18. század halotti beszédeiben – a halott vallásfelekezetének, társadalmi ranglétrán elfoglalt helyzetének különbségei ellenére – számos közös, változatlan vonást figyelhetünk meg. Mindenekelőtt a beszédek *tartalmi* közös jegyei tartoznak ide.

Hodászi Miklós – már idézett prédikációjában – a halotti beszédnek öt állandó tartalmi egységét nevezte meg. A prédikátor először is az élőknek akart használni a halálról való elmélkedés serkentésével: „Mindem te dolgaidban (beszélgetésidben) emlékezzél-meg végedről, s' örökké nem vétkezel; méltán írja ezt a' bölts Syrachides c. 7. v. 28. Az embernek pedig végei a' halál, az ítélet, a' gehenna, és az örök élet: de úgy hogy valaki jól gondot-visel, az ítéletben mentséges lésszen, a' gehennát elkerüli, és az örök életet el-nyeri.”⁵⁰ „Masod-szer, a' boldog fel-támadás felől való keresztyén vallást szoktuk meg-ujjítani ez illy halotti ceremóniával”⁵¹ – azaz alkalmat nyújt a tanításra, a hívek lelkének megerősítésére. Harmadszor a prédikáció feladata „a' meg-szorodott sziveket meg-vigasztalni”,⁵² a feltámadás és az örök élet reményével. Negyedsorban előszámoltatnak az elhunyt dicséretes tettei, egyrészt hogy jó emlékezete fönmaradjon, másrészt hogy az élők épülésére szolgáljon.⁵³ Végül az atyafiúi szeretet ékes megnyilvánulásának tekintik a tisztességes eltemetést.⁵⁴ A Hodászi által felsorakoztatott alkotórészek ma is al-

kalmassak arra, hogy segítségükkel tájékozódjunk a halotti beszédek tematikai egységei között.

Minden temetési prédikációnak van – hosszabb-rövidebb, nagy gonddal kidolgozott vagy épp igénytelen – *tanító* része. Ezen belül két réteg különíthető el. Az egyikbe sorolhatjuk a keresztyén gondolkör általánosan elfogadott, évszázadokon át változatlan toposzait a halál elkerülhetetlenségéről, mindenekezt összeegyeztető aratásáról. E gondolatok jellemző megfogalmazását egy 18. század közepén írott beszédből idézzük: „senki az halállal fel bomolhatatlan, és örökös frigyét nem köthet, senki el kerülhetetlen szükségétül fel nem szabadulhat”,⁵⁵ „a halál senkitül uttyában meg nem retten, senkinek nem kedvez; sőt a koronás fejekis meg hajtyák előtte magokat”.⁵⁶ Szinte nincs is a 17–18. századnak olyan halotti beszéde, amelyben ne fordulna elő a *Pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas regumque turris* horatiusi sora és a *Mors sceptris ligonibus aequat* közhelye.⁵⁷

A temetés azonban az igényes prédikátornak mindig alkalmat ad arra is, hogy az adott hitfelekezetnek a többi felekezettől különböző, és nem is csak szorosan a halálhoz kapcsolódó tanításait, dogmarendszerének néhány elemét is közvetítse a hallgatósághoz.

A temetés után nyomtatásban is kiadott beszédekben a vallási tanítás még nagyobb hangsúlyt kaphatott, s gondosabb fogalmazást is igényelt – ez lehet az oka, hogy nyomdába adás előtt a temetésen elhangzott prédikációkat – különösen a református szónokok – kibővítették, átdolgozták. Néhány beszéd előszavában olvashatunk is erre vonatkozó utalást,⁵⁸ de idézhetjük Tótfalusi Kis Miklós Mentségét is, ahol leírja a Kendeffi János temetésén elhangzott beszédek kinyomtatásakor őt ért sérelmet: „mivel utolsó volt (a rendelés szerint) a Csepregi uram oratiója, és minthogy tisztességesen hogy végződhessék, nem volt elég az árkosra, odaküldök őkegyelméhez, hogy evégre szaporítsa valamivel. Mihelyt őkegyelme meglátta, menten békétlenkedni kezdett, hogy miért mertük híre nélkül prelum alá venni, mert őkegyelme más oratiót csinált volna, nem méltó lévén ez, hogy így világ eleiben terjedjen. [...] Elég idő volt három esztendő, addig méltóvá tehette őkegyelme, ha akarta, a kinyomtatásra, mint mások tisztességesen elaborálván. Ugyanis gondolkodtam én, hogy mivel azok a méltóságos asszonyok még akkor megmondták, hogy kinyomtatják, őkegyelmek, amint lehetett (idejek is elég lévén reá) úgy elaborálták, hogy ne kellessék többször variálni.”⁵⁹ A kötetünkben közölt beszédek egyike – amelyet Szőnyi Nagy István mondott Felvinczi Sándor fölött – szolgál példával arra, hogy a kinyomtatás előtt leginkább a hit kérdéseit tárgyaló részeket dolgozták át, bővítették ki: „a' mit akkor élő nyelvel, igyekeztvén a' Tanítás rövidítésére, az idő el-mondanom

nem engedet, és szándékosan el-hadtam, itt a' Tanítást tellyessebbé tégyem."⁶⁰

Hogy a halotti beszédek tanító célzatát esetenként mennyire jelentősnek kell tekintenünk, jól mutatja az a tény, hogy a temetési beszéd, ha a prédikátor utólag néhány változtatást tett benne, könnyen vasárnapi prédikációvá alakulhatott át. A katolikus Baranyi Pál halotti beszédek tartalmazó gyűjteménye első kötetének végén olvasható ez a megjegyzés: „Fel tett szándékom vala, hogy Esztendő által, a' Vasárnapokra ezen Prédikációkat el rendelném: de más foglalatosságim időt nem engedvén, akadályt tettek. Mindazonáltal, az értelmes Olvasó ha a' fáradságot nem sajnálja, a' Mutató Táblát a' Vasárnapi Evangéliumokkal összevetvén, könnyű munkával el rendelheti, és Esztendő által bővséges segítséget vehet belőlök.”⁶¹

Vajon mi a magyarázata, hogy a tanítás ilyen jelentős szerepet kapott egy-egy temetés alkalmával? Mint Horváth János veszprémi kanonok írja a halotti ékesszólásról szóló, 1816-ban megjelent könyvében, „a személybe öltöztetett gondolatképek, ideálok, a szemléltethető példányok, az ember valóját hatalmasban sürgetik, [...] szerencsésben hódítanak”, mint az elvont igazságok.⁶² „A' földiek' hiúsága, a' testiség' semmisége, sehol sem tűnnek fel elevenebben”, mint a sírhalmoknál.⁶³ A hallgatóság tehát a temetésen a megindultságtól fogékonyabbá válik, nagyobb készséget mutat a tantételek befogadására. Így hát egy-egy temetés olyan alkalom, amikor a szóközi beszéd hagyományos hármas célkitűzéséből (docere, movere, delectare) a prédikátor a tanításnak és a gyönyörködtesnek szentelheti csaknem minden figyelmét, hiszen beszédét érzelmileg eleve erősen felindult közönség előtt kell megtartania; ahogyan Négyesy László fogalmaz: „a közös érzület jóformán eleve megvan”.⁶⁴

Am a megindítás szerepét mégsem szabad lebecsülnünk a temetési prédikációban. Igaz, érzelmek keltésére nincs szükség, de a hallgatóság már meglévő érzelmeinek formálása, alakítása a szóköz fontos feladata. Olyasféle szerep az övé, mint a siratóasszonyé Lukács György híres példájában,⁶⁵ amelyet Almási Miklós így értelmez: „Haláleset történik, ám a hozzátartozók számára ez a tragikus esemény a maga közvetlenségében nem élhető át teljesen. Túlságosan sok köznapi apróságot kell intézni, túl sok egyéb, mellékes mozzanat téríti el a figyelmet az érzelmek felszabadult kiéléséről. A siratóasszonyok éneke és zokogása azonban lehetővé teszi, hogy [...] szomorúságukhoz kapcsolódjanak a gyászban részt vevők”, s így kiéljék fájdalmukat.⁶⁶ A halotti beszédre alkalmazva az elmondottakat: a prédikátor feladata az, hogy a fájdalom érzését felfokozza hallgatóiban, s így utat nyisson a keserűség szabad áradása előtt, s mindezzel valamiféle megkönnyebbülést szerezzen a gyászolóknak.

Amint Görgei Pál írja már idézett prédikációjában: „Joseph édes Attyának [Jákobnak] orcájára borulván csokolgatván meg siratá, drága kenekekkel meg-kenette, és az Egyiptombéliek-is hetven napokiglan siratták. Ha a' tüzet olajjal akarnám öntözni, bizonyára e' mi Jákobunk-is megérdemlené azt, hogy koporsora borult zokogo Marájával, mi-is az Egyiptumbéliekkel, nem hetven napokiglan, hanem tellyes életünkben siratnánk és kesergenénk.”⁶⁷ A fájdalom érzésének ilyen kiteljesítésében kapott főszerepet a halotti beszédeknek (a tanítás mellé sorakozó) másik kötelező tartalmi egysége, a laudatio.

A *laudatio* a halott dicséretét jelenti. Mint az elhunyt nemes származásának, erkölcsi örökségének bizonyítéka szorosan kapcsolódik hozzá az ősök dicsérete, a genealogia. Hogy a család számára mennyire fontos volt ez, kitetszik abból a „memoriale”-ből, amelyben a temetéshez szükséges előkészületek felsorolásának egyik pontja: „Az genealogiarul idejín informálni az ki predicallani fog.”⁶⁸

A szóköz mindig a valóságosnál kedvezőbb színben tünteti fel az elhunytat, de nemcsak személy szerint őt: egész családját is. (Nem is tehetett egyebet, ha meg akart felelni megbízói elvárásának.) Az ősök galériája megtelik feddhetetlen, üdvösségesen élt és halt elődökkel, a családi múlt több évszázaddal meghosszabbodik (a VII. számú szöveg jegyzetei között láthatjuk, hogyan öregbedett a Draskovich család múltja hét év alatt ötven esztendő). Mindig gyanús, ha a prédikátor hallgat valakiről, valamiről; „a hazugságok, elhallgatott igazságok, eufemizmusok vagy éppen kakofemizmusok szinte értékesebb információkat nyújtanak számunkra az igazolható tényeknél. Hiszen éppen ezeknek az emberi gyengeségeknek vagy bűnöknek az eltussolása teszi lehetővé, hogy tisztán álljon előttünk az a normarendszer, amely szerint a gyászbeszédben ezeket a tulajdonságokat megváltoztatták, amelynek elemeivel behelyettesítették a valódi, elítélendőnek vélt jellemvonásokat, tetteket.”⁶⁹ Jellemző példája a szóköz egy-egy családtagról való hallgatásának Albisi Zólyomi Dávid esete.⁷⁰ Zólyomi Dávid I. Rákóczi György fejedelemmé választásának egyik fő előkészítője volt, később azonban elfordult tőle, sőt szervezkedett ellene, mire a fejedelem börtönbe záratta. 1633-tól haláláig, 1649-ig Kővárban raboskodott.⁷¹ 1646-ban történt meg, hogy Zólyomi sógora (feleségének, Bethlen Katalinnak testvérbátyja), Bethlen Péter meghalt. A temetésen elhangzott magyar és latin beszédek a *Temetési pompa* című vaskos gyűjteményben jelentették meg.⁷² A kötetnek több beszéde is elősorolja a genealogiát, megemlítve a Bethlen családdal rokonságban valamennyi familiát, még a Széchyeket is, akikkel pedig csak az ekkor már tizennégy éve halott ifj. Bethlen István (1606–1632) Széchy Máriával kötött házassága révén volt valaha rokoni kap-

csolatuk. Egyetlen személy hiányzik a felsorolásból: Zólyomi, a kővári rab, a család szegénye.

Ahogy a családnak, úgy a halottnak is szinte csak előnyös vonásai kerülnek elő. „*Ante mortem ne laudes hominem*.”⁷³ Halála előtt ne dicsird az embert. A' hol így okoskodik szent Maximus:⁷⁴ „*Ne laudes hominem in vita sua, tanquam si diceret: lauda post vitam, magnifica post consummationem*. [...] Ne dicsird az embert életében. Mintha mondaná: dicsird halála után, magasztald pályafutásának elvégzése után.”⁷⁵ Baranyi Pál ír így, majd idézi a „*De mortuis aut nihil, aut bene*” ókori – a hagyomány szerint a hét görög bölcs egyikére, Kheilónra (i.e. 6. sz.) visszamenő – közhelyét is.⁷⁶

A hibák, vétkek tárgyalásának módjáról Horváth János már idézett kézikönyve ilyen tanácsot ad: „Akár mekkorák légyenek a' hősnek ismételten fogyatkozásai, mind azokat néki [a szónoknak] is fedeznie szükséges: különben botránkozást fog szerzeni, s' szeretetlen árulóává lesz a' titkoknak. De mit ha tudva voltak? Igaz, hogy a' czégyes latóságoktól legjobban volna meg tagadni a' közönséges halotti dicséretet; de [...] még a' csekély reménységet is, mellyel idvességök éránt lehetne lenni, [...] egészen eltöröllye? [...] Tanácsosabb úgy választani a' tárgyat, hogy azok el mellőztethessenek; vagy ha meg kell érintetnie, a' nagyobbak, finom, s eszes módokkal kerülessenek meg; a' kisebbeknek homályok pedig, helyesen választott, vidám színekkel kendessék fel.”⁷⁷ Pontosan ilyen módszerrel dolgozik pl. Matusek András, a Széchenyi György fölötti prédikáció szerzője, aki, miután huszonöt lapnál tovább sorolta a halott bőkezű adakozásának aprólékos tényeit, a halottat beszéltetve így tesz eleget a nagyságot még jobban kiemelő csekély vétkek követelményének: „hértelenségre való hajlandóságomat nem titkolom”.⁷⁸ A valóság tényeinek ilyen finom átalakítása, hangsúlyaik átrendezése természetesen nem a prédikátorok találmánya, hanem szorosan összefügg a szónoki beszéd ókori visszanyúló sajátosságaival.

Szorosan kapcsolódott a laudatiohoz a lamentatio, a halál fölötti panasz, amelyet a prédikátor általában az összegyűlt gyászoló gyülekezet, esetleg a magyar nemzet vagy a haza szájába adott, de alkalmas volt erre a szerepre a halott által fundált szentegyház, s panaszra nyithatták szájukat akár a szertartás helyszínén felállított, fekete lepellet beborított székek is: „Ti pediglen kegyelmes Vrunknak, es kegyelmes Aszonyunknak miltóságok szerént fel emeltetett székek, mit cselekesztek? Sirtok, gyszoltok, es ha szolhatnátok, kéczég nélkül eképpen panaszolkodnatok: Micsoda szánakozásra méltó ábrázatban öltöztünk? Hol a' mi előbbi ékessegünk? Honnan vagy ez mi véletlen változásunk? Így kelleit mi nekünk az Aranyas öltözet helyében el vettetett szinnyel be burettatunk?”⁷⁹

A kortársak egyébként pontosan elvárták a prédikátortól a beszéd mindkét eddig tárgyalt fő részének megfelelő kifejtését; ha a szónok meg akarta nyerni közönsége tetszését, meg kellett találnia a halott dicséretének és a haláleset tényébe sűrítendő tanításnak pontos arányát. Ha a tanitélek mértéken felül elborították beszédét, s szükségtelen tanulságokat hozott elő, olyan kritikát kaphatott, mint amelyet a református Wesselényi István jegyzett fel naplójában 1704. november 18-án. Egy mindössze kilencéves katolikus kislány temetésén a szónok „előhozá limbus és purgatoriumot, és valamely locusocból annak árnyékát is próbálá, mint-ha a régi szent atyák Krisztus urunk eljöveteléig nem idvezültenek volna. Egyéb haszontalanságokat is eleget horda elő, úgyhogy egészen disputatio volt inkább, mintsem prédikáció.”⁸⁰ (E példában természetesen Wesselényi felekezeti elfogultságát sem hagyhatjuk figyelmen kívül.) Ám az sem tetszett a hallgatóságnak, ha a prédikátor megfedkezett az árnyos tanításról, és kizárólag a halott magasztalásának szentelte figyelmét. Ugyancsak Wesselényi jegyezte fel Apor István temetésekor, 1704. november 14-én: „Textusát vötte fel a maga papja, minekutána az énekes mise meglött volna, Luk 19, 12. [...] Ez volt ugyan a textus, mindazáltal nem annyira prédikálott, mint orált és búcsúztatott, holott több meséi között előhozá, hogy [...] micsoda jó lelkiismerettel ment az halálra” stb.⁸¹ Hasonlóan 1704. december 11-én: „Nevezetes dolog a prédikációban egyéb nem volt a nagy dicsíretnél. Ez végbenmenvén az miséhez fogának, és lön kilenc mise, azután lön [...] deák oratio [...], holott is a dolog csak a dicsíretből állott, hogy hány templomokat, skolákat építettett és most is többet hagyott százezer forintoknál a pia causákra.”⁸²

Amint említettük, a laudatio (a hozzá kapcsolódó genealogiával és lamentatióval) – a reprezentáción túl – fontos szerepe volt, hogy a gyászolóknak a veszteség, a fájdalom érzését kiteljesítse, elmélyítse. A prédikátor végső célja azonban nem az, hogy a gyülekezet a felfokozott keserűség érzésével távozzék a temetésről, hanem a megindítás eszközeit épp a bánat csillapítása érdekében kell felhasználnia (mitigare). A Telekesi Török Bálint fölött mondott beszéd végén Ács Mihály egyenesen örömmre készíti a hallgatókat: „Örüllyetek azért, és tsuda dolgot mondok fogadgyátok; mert most van ideje az örömmek. Miért? mert Isten eleibe az örök ditsőségbe bé-vitetett szerelmes BÁLINT Fiatok.”⁸³ A gyászoló gyülekezet érzelmeinek ilyen áthangolását a prédikátor a beszéd újabb jelentős részében, a consolatioban végzi el.

A *consolatio*, a hozzátartozók és a gyászoló gyülekezet vigasztalása, csakis a laudatióval szoros kapcsolatban képzelhető el. Hiszen a rokonságot, gyászolókat arról kell meggyőzni a hathatós vigasztalás során, hogy a halottnak csak a teste halt meg, földi halála új, mennyei élet kezdete.

Erre viszont a keresztény tanítás szerint csak az a lélek hívattatik el, aki földi élete során kiérdemelte az üdvözülést. A kör tehát bezárult: nincs hathatós vigasztalás végeláthatatlan dicséret nélkül.

Sok prédikációban megtalálható szerkezeti egység még a *búcsúztatás*. A „búcsúztató” önálló verses műfaj, amelyben a halott – egyes szám első személyben megszólaltatva – egyenként elbúcsúzik a gyászolóktól, rokonaitól, szomszédaitól, „köszönetet mond, bocsánatot kér, a tovább élőknek jót kíván”.⁸⁴ A búcsúztató verseket általában a kántor énekelte vagy a lelkész deklamálta el a koporsó temetőbe való megindításakor vagy az elhantoláskor, de előfordult, hogy egy rokon vagy diákok kapták e feladatot. A búcsúztatás „énekes formái mellett vagy helyett ismeretesei [...] prózai formák is”,⁸⁵ és így a prédikációnak is szerves – befejező – részét alkothatja. Ma még vitakérdés, hogy vajon a halotti beszédből önállósultak-e a búcsúztató versek, vagy a prédikátorok kísérelték meg (prózában) átvállalni a búcsúztató versek feladatát.⁸⁶

Zoványi Jenő így értékeli a búcsúztatást: „régbben az összes, jelenleg csak az alsóbb néposztályoknál dívó szokás [...]. Újabb időkben jórészen kiment a divatból, ami jó bizonyossága a nép értelmi fejlődésének.”⁸⁷ Zoványi leűjtő véleménye a műfaj 19–20. századi, tömegessé vált, színvonalában mélyre zuhant utószülöttjeire vonatkozik. A 17. században a búcsúztatás a legtekintélyesebb családoknál is általános, a hallgatóság elvárja a szónoktól, sőt meglétét a temetés előkelősége fokmérőjének tekintti. Révay Erzsébet így ír Radvánszky Jánosnak 1707-ben: „Ha Isten mostani terhemet elvenné, kérem ne hagyjon imitt-amott eltemettetni, hanem Isten parancsolatja szerint, becsületes temetésem légyen, verseket mondasson, betévén beléjek sok, keserves sorsomat s gyermekségemtől való keserves bujdosásimat, uramért tett keserves nyomorúságimat [...], ki is nyomtassa [...] – maradt Isten áldásából annyi pénzem – és osztassa el jóakaróimnak.”⁸⁸ A prédikációk esetében is – igaz, igen ritkán – előfordul, hogy a szöveg legmagasabb színvonalú, legeredetibb, a szó mai értelmében is maradandónak nevezhető gondolatai a búcsúztató részben kapnak helyet. Ilyen kötetünkben a Széchényi György fölötti prédikáció, amelyben a valóságos végrendelet intézkedéseinek aprólékos elsorolása után a prédikátor a befejező, búcsúztató részben mintegy a halott szellemi végrendeletét fogalmazza meg.

A búcsúztatás sorrendje szigorúan meghatározott. Ismét a Wesselényi-naplóból idézünk: Apor Istvánt a pap „búcsúztatá császáratól, országától, nemzetétől, [...] vármegyétől, feleségétől, rokonságitól, szolgálitól, jobbágyitól és mind az egész odagyúlt gyülekezettől”.⁸⁹ Gyakran említik e sorban a nádort, s még néhány főtisztviselőt. Van olyan változat is, amikor a halott először az életnek és a testnek mond búcsút.

A felsorolt tematikai egységek meglétén túl szintén közös vonás a kor valamennyi temetési prédikációjában e részek elrendezésének, kötött *szerkezetbe* foglalásának módja. Megkíséreltük kötetünk két – katolikus – prédikációjának szerkezeti ívét vázlatos táblázatban is bemutatni (lásd a VII. és IX. számú szöveg tárgyi jegyzetei között); e vázlatokon jól látható a figyelemfelkeltő és tanító, az általános tanulságot hordozó és a családdal, egyénnel foglalkozó részek egymásutánja, váltakozása. A protestáns – különösen a század második felének református – prédikációja még sokkal szigorúbban meghatározott szerkezetbe rendeződik. Részei: a textus, a contextus rövid meghatározása, a textus felosztása, a részek magyarázata, az ezekből levonható „tudomány”, a tanító, feddő, intő, cáfoló, vigasztaló hasznok, a conclusio, végül az alkalmaztatás (a korábbi részek alkalomhoz való szabása), a genealogia, s – ha van – a búcsúztatás.⁹⁰

A prédikációnak tartalmi egységei szerencsés megválasztásán, elrendezésén és kifejtésén túl természetesen *akusztikailag* is hatnia kellett közönségére. A halotti beszéd olyan műfaj, amelynek mindenekelőtt szóbeli előadásban kell betöltenie funkcióját, nyomtatásban való megjelenése már szinte csak ráadás. A nyomtatványok így a 17. század hangzó beszédének szövegeit őrizték meg számunkra. Ez a magyarázata a beszédek első látásra zavarba ejtő központozásának. Az írásjelek nem a grammatikailag megfelelő helyre kerülnek, hanem megkísérlik mintegy lekottázni a beszédet. Például vesszőt találunk a szöveg valamennyi hangsúlyos szava előtt, amely itt nem nyelvtani funkciót tölt be, hanem a nyomatékos szót megelőző pillanatnyi szünet jelölője. A vesszők elhelyezkedéséből – kis túlzással – akár a szónok légvételi technikájára is következtetni lehet, hiszen a szerző nem mulasztotta el megírt szövegét e vesszőkkel olyan tömbökre, egységekre, szakaszokra tagolni, amelyek egy lélegzetvétellel elmondhatók.

A szövegek még egy akusztikai összetevőt őriztek meg számunkra: az ismétlések, rímek gazdagságát. A stilisztikai alakzatok révén megvalósuló különböző ismétlési lehetőségeknek és a rímhelyzetek velük összefüggésben szinte önkéntelenül való megteremtődésének néhány alapesetét legutóbb Kazinczy Andrea mutatta be rövid vázlatban, épp kötetünk egyik szövegét elemezve.⁹¹ A halotti beszéd stilisztikai eszközei, alakzatai – úgy látszik – nem specifikusak, hanem a szónoki beszéd általános szabályait követik, legfeljebb intenzitásuk nagyobb, a szomorú alkalom sűrűbb használatukra készíti a prédikátort.

Már szólottunk róla, hogy a gyászbeszédeket tartalmazó nyomtatványokban sohasem a temetésen ténylegesen elhangzott beszédek szó szerinti szövege olvasható. Itt, a szónoki előadás módját vizsgálva, ezt az

állításunkat még egy megfontolással támaszthatjuk alá. A 17. század egyetlen magyar nyelvű gyakorlati retorikai munkája, Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című könyve⁹² szerint a prédikátor feladata nem az, hogy elmondandó beszédét szóról szóra megtanulja, hiszen így egyetlen szó elfelejtése is az egész szónoklat kudarcát okozhatja; helyette a cél a mondanivaló szerkezeti ívének, részei egymásutánjának alapos átgondolása, amelynek ismeretében az egyes részek az előre leírt beszédre való szó szerinti visszaemlékezés nélkül is kitölthetők.

Eddigi megállapításaink valamennyi felekezet nyomtatásban fennmaradt halotti beszédeire érvényesek. A halott társadalmi, vagyoni helyzete is csak a szertartások külső pompájának, fényűzésének mértékében okoz különbségeket, a halotti beszéd immanens vizsgálatában osztályozási szempontként alig használható. S nemcsak azért, mert például a prédikátor valóságot megszépítő, a tényeket átalakító munkamódszerének lehetetlen szociológiai különbségeit feltárni – részben példaanyag híján (mert a társadalom alsóbb rétegei fölött mondott prédikációkból a – mintagyűjteményként való – kinyomtatás előtt az applicatiót általában elhagyták), részben mert az igazságérték felmérését lehetővé tevő más források is hiányoznak.⁹³ Hanem talán még inkább azért, mert az alsóbb rétegek temetését reprezentáló ilyen gyűjtemények beszédeinek *meghagyott* részei tulajdonképpen csak terjedelmi eltérést mutatnak a felsőbb rétegek fölötti beszédek hasonló részeihez képest.

Mégis lehet olyan szempontokat találni, amelyek szerint a temetési prédikációkból különböző csoportok alakíthatók ki, vagyis amelyekkel a beszédek polarizálhatók, illetőleg fejlődési sorba rendezhetők. Az egyik ilyen, a különbségeket, a változást előtérbe állító szempont a stílus vizsgálata.

„A’ mi a’ dal a’ szép költésben, poezisben, az a’ halotti beszéd az ékes szóllásban. A’ magas, a’ fennező stílnak itt vagyon tulajdonképpen a’ mulató helye. Innét abban a’ magasságban kell repesnie, a’ mellybe csak engedi azt az egyházi folyó beszéd, prosa.”⁹⁴

A magyar nyelvű nyomtatott halotti beszéd történetének kezdetén néhány késő reneszánsz stílusban író prédikátor áll. A halotti prédikáció fennmaradt emlékeinek legnagyobb része azonban a barokk korszakának időhatárai közé esik. A mondatok rohamos növekedésnek indulnak, elágazásaik száma megnő, az alárendelő, mellérendelő és értelmező bővítések között a jelentés szinte követhetetlenül válik; megszaporodnak az erős érzéki hatású szavak, jelzők; a beszéd hatását keresett rímek és alliterációk igyekeznek fokozni. A század végére e stílusfejlődési tendencia a keresettségnek, nyakatekert kimódoltságnak olyan szintjéig jut el, amikor a felhasznált stilisztikai eszközök már számbavehetetlen bőség-

ben áradnak, a különböző érzékterületeket összeolvasztó szóképek pedig a groteszk határán járnak. E stílusfejlődési irány egyébként nemcsak a magyar nyelvű beszédekben teljesezik ki, amint ez a kötetünkben közölt latin orációkból és fordításaikból kitetszik.⁹⁵ A kálvinista prédikátorok nyelvezete, stílusa, mondatépítése látszólag a század egész folyamán racionális, mértéktartó, biblikus-zsoltáros jellegű marad, ám az ajánlásokban, a beszédek bevezető és befejező részeiben ők is körmönfontabban fogalmaznak, és szinte kizárólag bibliai idézetekből összeállított szónoklataikat is a barokk invenció sajátos megnyilvánulásának tekinthetjük.

A kronológia mellett létezik tehát a halotti beszédeknek egy másik olyan koordinátatengelye is, amelynek mentén a sok szempontból monolit tömbként megmutatkozó beszédek különbségei nyilvánvalóak: a felekezeti megoszlás. A református beszédnek csaknem kizárólagos forrása a Biblia, a prédikátor, ha tehetné, legszívesebben minden szavát bibliai szövegből szerkesztené össze, saját részeinek aránya elenyésző idézeteihez képest. A katolikus szónok lényegesen több Biblián kívüli forrást használ, találékonyabban, ötletesebben frissíti velük írását, bibliai idézeteit viszont nem a teológiai tárgykör azonossága, kibontásának szándéka vagy bármiféle más logikai rend tartja össze, hanem egy-egy szó, egy-egy tárgyfogalom, egy-egy kép. A katolikus szónoklat szerkezete ugyanis igen gyakran egyetlen képre épül fel, amely szemléletessé, s így áttekinthetővé teszi az elhunyt végeláthatatlan erényeinek sorát vagy az elvont teológiai fejtegetést. Ez a kép kibontható egy bibliai idézetből, mint Matussek András Széchényi György fölötti beszédében, de a prédikátor legtöbbször az elhunyt címeréről emel ki egy jellegzetes elemet, mint Hoffmann Pál Esterházyak fölött elmondott beszédében, vagy olyan motívumot választ, amely mind egy bibliai helyhez, mind a címerhez kapcsolható, mint a Báthori Zsófia, Draskovich Pál, Erdődy Julianna fölött elmondott beszédekben látható. Azután a választott elem nevének Biblia-konkordanciában található minél több előfordulását igyekszik – akár hajánál fogva előrángatva is – beépíteni szövegébe. Sőt a század végi katolikus szónok egy-egy emblémáskönyv tárgymutatóját is fellapozza, s a választott szó fejezetéből is szert tesz néhány – Biblián kívüli – idézetre és lemmára. Ebből a heterogén, csak nagyon laza szállal összefüggő anyagból természetesen nem épülhet szilárd kompozíciójú, logikus mondanivalójú prédikáció. Részben ezzel is magyarázható, hogy a tanítás a katolikus gyászbeszédnek sohasem alkotja olyan központi részét, mint a református prédikációnak, sőt a katolikus beszéd tanító része többnyire a halállal kapcsolatos közhelyeszerű igazságok ismételtetésére szorítkozik. A protestánsoknál is találunk ugyan példát egy-egy kép felvillantására,

mint a Török Bálint fölötti beszédekben a halál-ábrázolás vagy Magyar István Nádasdy Ferenc fölött mondott utolsó beszédében a keresztény harcosé, amint lelki fegyverzetben áll a bűnök, a halál, az ördögök és az angyalok között, azonban ezek a képek nem hatják át az egész beszédet, nem válnak annak szerkezeti elemévé. Különösen a reformátusok számára a temetési alkalom és a hozzá választott textus a (transzcendens) világkép kifejtésének, végiggondolásának, emlékezetbe rögzítésének, esetenként kiegészítésének, hiányai pótlásának fontos lehetősége, prédikációik szerkezetét tehát nem határozhatja meg egy kép bibliai előfordulásainak esetlegessége. (Az egy tárgyfogalomra épülő katolikus beszéd jó példája kötetünkben a VII. és IX. számú szöveg. Az előbbinek a „pomum”, az utóbbinak a „stella” a kulcsszava. Forrásaikat bemutatjuk a jegyzetek között.)

Am nemcsak a prédikációk szerkezete tér el a felekezeti hovatartozásnak megfelelően, hanem — mint Lancsák Gabriella felhívta rá a figyelmet⁹⁶ — a beszédek laudatiója által megjelenített embereszményben is finom hangsúlyeltolódások vannak. Míg a katolikus szónok főként a halott látható ájtatosságára (mise, böjtök, gyónás stb.) emlékeztet szívesen, addig a protestánsok belső lelki életét dicsérik. Katolikus szónoklatban gyakori a gyermekkori vallásos neveltetés említése, míg protestáns beszédben erről ritkán esik szó.⁹⁷ Viszont gyakran említi a protestáns prédikátor a hazaszeretet és az atyafiúi szeretet — végtagok egymásrautaságával példázott — erényét, míg a katolikus beszédben ezek az erények sokkal inkább csak az egyes személyekhez kapcsolódnak. És végül — ami a történelmi-társadalmi körülményekből talán a legnyilvánvalóbban következik — a katolikus halott mint vallását terjesztő, a protestáns mint vallását oltalmazó hős jelenik meg a laudatióban.

A halotti beszédek forrásai

Ezeknek a különbségeknek ellenére is — mint láttuk — a 17. (és 18.) század halotti beszédei mind tartalmukat, mind szerkezetüket, mind megfogalmazásuk jellegzetességeit tekintve szinte egytől egyig rendkívül hasonlítanak egymásra. Vajon mi a magyarázata e nagymérvű állandóságnak, a fényűzés nagyon különböző szintje ellenére is kimutatható közös vonásoknak?

Első, nyilvánvaló magyarázatként a társadalmi hasonulás törvénye kínálkozik: a kevésbé tehető, kevésbé befolyásos rétegek számára az arisztokrata temetési szertartás a követendő példa, amelyet — a költségek lehetőség szerinti legnagyobb redukciójával — legalább külsőségeiben

utánozni vágnak. Részben ebből következik, hogy a temetési prédikációval szemben a társadalmi elváráshorizont, a szokásrendszer, a tradíció hosszú időn át azonos követelményeket állít fel, azoknak kielégítését szabályként követeli meg a prédikátortól.

Mélyebben fekvő okokat is számba kell azonban vennünk. Az egyházi értelmiség minden tagja azonos vagy nagyon hasonló forrásokból merít, sajátítja el a prédikáció elméletét és gyakorlatát, kölcsönzi beszédének példáit, felhasznált idézeteit. A prédikáció formáját, szerkezetét tanító iskolai kézikönyveket már összegyűjtötte könyvében Bán Imre,⁹⁸ így ezekkel itt nem foglalkozunk.

Ami a prédikáció tartalmát illeti, annak legfontosabb közös forrása természetesen a Biblia volt. Mindjárt utána következtek a szentatyák. Mint a katolikus Baranyi Pál írja: „a’ szent Írásból szedegtetett [...] Isten igéjét [...] fundamentomúl vetvén, a’ szent Atyáknak, és az Anyaszentegyház más nevezetes Doktorinak írásából elegyítettünk össze, melylyek diszességére, és ékességére szolgálának ezen *Elet*, és *Halál Képének*.”⁹⁹ A protestáns szónokok az egyházi íróknak főként szövegmagyarázataiból merítettek. Am a szentatyák nemcsak a műveikből átvett idézetekkel hatottak a 17. században, hanem egy-egy gyászbeszédük mintaként is szolgált. Kötetünkben is található egy latin oráció, amelynek szerzője követendő példának Szent Ambrus Valentinianus császár fölötti beszédét választotta.¹⁰⁰ Épp ezekről a szentatyák által írott korai gyászbeszédekről mondotta Horváth János, hogy „a’ későbbi időkben is, a’ kik legszerencsésbek, s leghívebbek voltanak követésökben, azok emelkedtek legmagasbra e’ szomorú nemében az ékesszóllásnak, s osztoznak halhatatlanságokban.”¹⁰¹

Szintén nagyon sok gondolatot, idézetet, példát merítenek a prédikátorok az ókori auctoroktól és a „pogány bölcsék”-től, a „természet szerént való okosság”-ból, „melly a pogányokkal is közöltetik”.¹⁰² Baranyi Pál így érvel ezek felhasználása mellett: „a’ külső, és világi Historiák, Fabulák, és Apológiák nem csak diszére, hanem gyakorta nagy világosítására-is szolgálnak az igazságnak; a’ mint mind a’ Poéták, s-mind az Esópus fabuláiból ki tetszik (a’ mint észre vehette a’ ki olvasta, s-értette) kik olly világossan az emberek szemeik eleibe teszik az el rejtet igazságot, hogy a’ minek együgyü pusztá beszéddel az ember értelmére nem juthatott volna; azokban mint tükörben világossan szemléllye.”¹⁰³ Előfordul, hogy az antik források ismerete valamely bibliai hely világosításához is nélkülözhetetlen: „a’ sz. Írás-is, az igazságnak világossabb ki nyilatkoztatására, a’ Fabulákról emlékezik. Így emlékezik Isaias Próféta a’ Sirenesekről,¹⁰⁴ kiket Ovidius Metamorphosis nevű fabulás Könyvében, a Poéták regulája, és mestersége szerént bölcsen le

ir.¹⁰⁶ Judith Könyve a 'Titanesekről,¹⁰⁶ kiknek fel fualkodott balgatag igyekezetüket ugyan azon Ovidius¹⁰⁷ elé hozza.¹⁰⁸ További érv a pogány poéták idézése mellett, hogy még Szent Pál is hivatkozott rájuk.¹⁰⁹

Teljes joggal hihetjük azonban, hogy ezeknek az idézeteknek – és az egyházi íróktól átvetteknek is – jó része nem az eredeti művekből került a halotti beszédekbe. Bőségesen állottak ugyanis a prédikátorok rendelkezésére olyan florilégiumok, amelyekben csekély fáradsággal találhattak az alkalomhoz illő idézeteket. Arisztotelész,¹¹⁰ Cicero,¹¹¹ Ovidius,¹¹² Seneca¹¹³ műveiből Magyarországon is adtak ki ilyen gyűjteményeket, akárcsak Szent Ágostonból.¹¹⁴ A leggazdagabban (és legátlástanabban) kiaknázható gyűjtemények azonban olyanok voltak, mint a *Carminum proverbialium loci communes*,¹¹⁵ a *Versus sententiales*,¹¹⁶ amelyek anyagukat nem szerzők, hanem témakörök szerint csoportosították. Ezekben a *Mors* külön címszó volt, amely alatt közhe-lyek tucatjait találhatta az olvasó, forrásmegjelöléssel vagy anélkül. És ha a prédikátor meglepő jártasságot árul el a görög-római mitológiában, akkor sem vehetjük bizonyosra, hogy olvasmányélményei az ókori szerzők-ből táplálkoznak, hiszen olyan kompendiumokat forgathatott, mint a *Historia poetica ad faciliorem poetarum et veterum auctorum intelligentiam*.¹¹⁷

A halotti prédikációkban az emblematikus források használatát is felfedezhetjük. Ezek lehettek emblémakönyvek, valamint az uralkodó család tagjai temetésének, vagy egyéb nevezetes ünnepeinek leírása, vagy az ekkor elhangzott prédikációk kiadása, mellékelve hozzájuk a dekoráció feliratainak, emblémáinak felsorolását, esetleg az utóbbiak metszetét. A 17. század közepétől olyan enciklopédikus jellegű embléma-könyveket is szerkesztettek, mint Filippo Picinellié, amely – mint cím-lapja is hirdeti – többek között szónokok, prédikátorok számára ké-szült.¹¹⁸ Kevésbé illusztrált mivolta is elsősorban irodalmi felhasználása mellett szól, a több, különböző szempontú mutatója is alkalmas minta-könyvvé tehetné. Emblémái több magyar prédikációban is előfordulnak, így a Draskovich Pál-beszéd forrásaként leírt beszédben is, amelyet Jaklin Balázs mondott Draskovich Miklós fölött.¹¹⁹ A lemmák azonos-sága és a képleírások, magyarázatok hasonlósága arra enged következtet-ni, hogy a szónok ezt az emblémakönyvet használta vagy egy ebből merítő másik beszéd volt forrása.

A közölt beszédek némelyikének képalkotásában is föltételezhető az emblematikus eredet, azonban semmi nem szól a közvetlen embléma-könyv-használat mellett. Ugyanúgy gondolhatunk forrásként más beszé-dekre, beszédminta-gyűjteményekre vagy arra, hogy a szónoki nyelv szo-kásossá vált, mindennaposan használt elemeiről van szó. Ilyen az Ester-

házy-beszéd griff-magyarázata, a Báthori-beszédben az opál hármas tu-lajdonságának a Hit-Remény-Szeretet hármasságával való párhuzamba állítása, a Draskovich-beszédben az alma- és almafa-magyarázatok, az al-mát őrző griff és a napba néző sas, a Széchényi-beszédben az égben gyökerező, illetve a halál által kivágott, de gyümölcsei, törzse révén to-vább élő fa, valamint az Erdődy-beszéd néhány csillag-magyarázata.

Az említettek közül csupán az Esterházyak fölött mondott be-szédben találunk egy, hivatkozással is jelölt embléma-átvételt: Julius Caesar imprézáját – „Ex utroque Caesar” – a jezsuita politikai író, Saavedra könyvéből.¹²⁰

Túlnyomórészt a katolikus prédikátorok nyúltak a szemléletes-ség tétel kedvéért e félig irodalmi, félig képi forrásokhoz, azonban néhány protestáns is élt velük: így kerülhetett a Nádasdy-beszédbe Mátyás fő-herceg emblémája, II. Rákóczi Györgyébe pedig X. Alfonz királyé, ta-lán mindkettő Jacob Typotius emblémakönyvéből.¹²¹

A bemutatott közös források és forráscsoportok máris magyará-zatul szolgálnak arra, miért hasonlít egymásra minden temetési prédiká-ció, miért találkozzunk mindegyikben ugyanazokkal a nevekkel, történe-tekkel, idézetekkel, emblémákkal. Pedig egy rendkívül érdekes forrás-kapcsolatot még számba sem vettünk. A prédikátorok ugyanis egymás műveit is forrásként használták, ami további, nem elhanyagolható oka a beszédek hasonlóságának. Ennek lehetőségét a beszédek kinyomtatá-sa és a nyomtatott példányok elterjedése teremtette meg.

A beszédek kinyomtatása

A beszédek kinyomtatása többnyire a család kívánságára és költ-ségén történt. Részletesen tudósít erről Batthyány Ádám és Malomfalvai Gergely levelezése a Batthyány Ádámné Formantin Auróra Katalin fölött 1653-ban mondott prédikációk kinyomtatásáról. Általában a prédikáto-rok látták el a szerkesztői feladatot, így Batthyány Ádám Malomfalvai Gergelyt küldte Bécsbe, hogy saját, valamint Széchényi György és pater Talián beszédének nyomdai munkálataira felügyeljen. Babcsánszky Didák pozsonyi ferences gárdián 1654. március 3-án írja Batthyány Ádámnak: „A mi a nagyságod parancholatyát illeti, hogy páter Gergel az Kismartoni gárgyán fel menyen Béchbe, az predikatioknak ki nyom-tatására uigyázon, abban fogyatkozás nem lészen.”¹²² Április 16-án Malomfalvai tudósít Bécsből: „mind ez mai napig el nem kezdettem Cosmerouiussal az munkát. Hogy pedig azt megérté, hogy az praedika-tziokból csak száz s száz exemplárt nyomtattatok egy átallyában nem

akart száz árkosért három forintnál aláb szállani, arra kellett azért mennem, hogy mindenik praedikatziobol két száz exemplárt nyomtasson és így száz árkosért egy tallerra szállott nagy nehezen.”¹²³ Majd április 29-én: „Immár püspök vram ő nagysága és az én predikátziómat ki-nyomtatattam s a pater Talján predikátziójának is holnap kezdek derekason, mint a többinél hosszabhoz.”¹²⁴ Május 11-én a munka befejezéséről ír: „Az predikatiokat [...] el uégezuén, itt jo alkalmatossággal könnyu árron bé köttethetnék benne, ha nagyságod jouallaná, s menyit mindenikből?”¹²⁵ Június 22-én pedig: „Immár bevannak kötve az predikatiokból 300.”¹²⁶

Ugyanazon könyvből készült szerényebb és költségesebb kiadás is: az előkelőbbeknek szánt ajándékokra többet fordítottak. Malomfalvai Gergelynek Nádasdy Ferenchez írott levele szerint a kétszáz-kétszáz példányban kinyomtatandó prédikációkból „mindenikből 25 auagy 30 exemplár leszen feiér papiroson”.¹²⁷ Batthyány Ádám könyvjegyzékében a már elkészült könyvek között a prédikáció elé fűzött metszet és a kötés tükrözi a rangsort:

„3. Bezprimi Püspök [Széchényi György] Praedicationi		
Castrum dolorissal		No.29.
Castrum doloris nélkülis vagon azon		
Praedicationi		No.49.
4. Pater Malomfaluaj Praedicationi		
Castrum dolorissal		No.29.
Castrum doloris nélkül Tarka papirosban		No.20.
Item Castrum doloris nélkül copertura nélkül		No.49.
5. Pater Tallyan Praedicationi Castrum dolorissal		
Castrum nélkül tarka Tablasok		No.20.
Item Castrum nélkül es coopertura nélkül		No.49.” ¹²⁸

Malomfalvai Gergely és Széchényi György prédikációjának egy-egy példánya ma is megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban.¹²⁹ A castrum doloris metszetét nem ismerjük, azonban a Malomfalvai-beszéd címlapjának versójára a Batthyány család címerállatának, a pelikánnak ábrázolását tették.

Ha a halotti beszéd kinyomtatását a család kezdeményezte, annak elsősorban reprezentációs célja volt. Ilyen esetekben legtöbbször a család döntött arról is, hogy a szertartásokon elhangzott több beszéd közül melyik kerüljön kinyomtatásra. A Pálóczi Horváth György temetésén elhangzott beszédekről fia jegyezte föl a családi naplóba: „az háznál mint-

egy oratori tisztet viselven predikáltott Korbélyi Ferencz nevű jesuita; a jesuiták templomában pedig (a holott sirban is tetetett a férfiak utolsó két széki alatt) prédikáltott Polányi György uram unghvári plebánus, kinek predicatiója ki nyomtatást is megérdemlett cum stupore predicálván ex textu: Innocentem et justum non occide...”¹³⁰ Előfordul azonban, hogy maga a prédikátor választ beszédei közül. Magyar Istvánnak a Nádasdy Ferenc fölött mondott beszéd jelent alkalmat a Pázmány Péterrel folyó vitájában való nyilvános föllépésre: „az költségnec szűc volta” miatt azon „praedicationiok közzül, melyec az egy holnap alatt, az ő Nagysága teste felet löttene”, csak kettőt nyomtatathat ki, s azokat választja, amelyekben épp az aktuális választ adja meg Pázmánynak: „az mine-mű dolgokrol mas irasombais vetekedesem vagon Pazman Peter Iesuitaual, (kinek ragalmazó irasara valo feleletemis keszen vagon, czac költség heiaual vagyoc meg) hogy az masic irasom, annyeual röuideb legyen, azertis akarom, az mostani teueligesec ellen, az lelkec allapattyat, bösege-sen megh magyarázni”.¹³¹

Batthyány Ádám levelezése még egy – ugyancsak Formantin Auróra Katalin fölött mondott – beszéd kiadási körülményeiről ad felvilágosítást. Felnai Ferenc vasvári prépost többször is tudósítja a gróftól beszéde nyomdai munkálatairól, s e levelekben semmi nem utal arra, hogy a prépost Batthyány utasításait követné, sőt az öndicséret, valamint az az önálló fellépésre utaló hang, ahogy a címer metszéséről szól, azt sejteti, hogy itt a prédikátor ajánlja föl munkáját a mecénásnak: „Az szegeni aszonnak megh hidegült teste fölöt valo Praedicationi el készül [...] Emellet ha Greczből meg hozták az szegeni aszony címerét, azt is külgie megh nagyságod, mivel azt is azon Praedicationban akarom czinálnj, s méltó is hagi kj legien niomatva az szegeni Aszonnak böczölletire s tudom is hagi sokaknak fogh tetczeni.”¹³² Míg a Malomfalvai által kinyomtatott munkák szétosztásáról a gróf rendelkezik, sőt Malomfalvai saját prédikációiból is tőle kap, Felnai maga intézkedik: „Az praedicationiok el kezuluén, kuldettem nagyságodnak 80, ezeket nagyságod osztogassa ki és kiválképpen az Dunántól küldesse, megh adhatok nagyságodnak százigh, s többet is, ha nagyságod paranczollia.”¹³³ A Malomfalvai felügyelete alatt nyomtatott prédikációk esetében a gróf folyamatosan küldi a pénzt a nyomdai költségekre, Felnai viszont utólag kéri az árát, újabb öndicsérettel kísérve: „Kérem nagyságodat, az mit az praedicationiok niomatására kolttettem, ugy mint 100 frt., azt uegie be [...] Igasságot kiuanok, nám az nagyságod paranczolatára es bohuletire niomatattam ki, az többire nagyságod költet, ez sem volt aláb valo, sot

sokaknak jobban teczet az többinél. Azirt az mit koltettem reá, nagyságod ugie be.”¹³⁴

Halotti beszédek azonban korántsem csak a reprezentáció célzatával és kizárólag egyes alkalmakhoz kötődve jelentek meg a 17. században. Számos adat van arról – elsősorban protestánsoknál –, hogy a beszédek azért nyomtatták ki, hogy azután vigasztalásként forgathassák vagy a vallási tanító és a halálra emlékeztető részeket olvasgatva lelki épülésüket szolgálják. Ékes példa erre egy 1656-ban Váradon megjelent halotti beszéd: „Lelki hartz, avagy olly halotti praedikációs rövid tanitas, melyben a’ keresztyén léleknek ellenségivel valo kemény tusakodása, erre valo fegyveri, baj viadallyának modgya, és végre minden ellenkezőin vehetendő igaz győzedelme, szem eleiben adatik. Mellyet praedikállott Sáros-Patakon W.F.”¹³⁵ Mint a Praeludiumból megtudjuk, a prédikáció Debreczeni Tamásné Tarjáni Margit fölött hangzott el. Csakhogy Kolozsvárott, 1691-ben a munkát újból kinyomtatták. A címlap e sorokkal egészült ki: „Mellyet Sáros-Patakon, 1656 esztendőben praedikállott Weröczi Ferencz. Mostan penig újobban, némelly kegyes lelkek kívánságára kinyomtatott.”¹³⁶ Hihető, hogy harmincöt évvel a beszéd elhangzása után már nem a kegyelet volt, ami az új kiadást indokolhatta, hanem az, hogy a mű a magányos vallásos elmélkedéshez is olvasmányként szolgált, és minden bizonnyal népszerű is lehetett e szerepkörében, ha a vállalkozó az újbóli megjelentetésben üzletet látott. A Praeludiumot ugyan elhagyták, s néhány kisebb változtatás is történt, de a halott neve, az eredeti prédikálási alkalomra való utalás nem maradt el, s a kiadvány még formátumában is hűen másolja az eredetit.

Hasonlóképpen vigasztaló-tanító célzattal jelenhetett meg Hodosi Sámuel három prédikációból álló kötete (1693), amelyet Sándor Zsuzsannának, Iszkázi Horvát Miklós özvegyének ajánlott.¹³⁷ A gyűjtemény első darabja Hodosinak Séllyei István fölött mondott prédikációja, amely mint Séllyei tisztelőjét, prédikatori tanításainak buzgó követőjét illeti meg Sándor Zsuzsannát. A második a címzett rokona fölött hangzott el, akiről csak annyit tudunk, hogy egy gyermek, ugyanis az alkalmaztatást, azaz a prédikáció személyre vonatkoztatott részét elhagyják. A harmadik az özvegyet vigasztaló beszéd, amely bizonyára soha nem hangzott el temetésen, ugyanis az elhunytól nincs szó benne, hanem az özvegy állapot keservességét festi le bibliai példákkal, és vigasztalja az özvegyt – bizonyára a már régebben megözvegyült Sándor Zsuzsannának íródott. Így ez a gyűjtemény elsősorban a címzett hit általi vigasztalódását szolgálhatta, amint az ajánlásban is olvasható: „hallottam, Söt meg-is tapasztaltam hogy kegyelmed az idvesség dolgaira vezető hasznos írásoknak olvasásában fáradhatatlan szorgalmatossággal munkálkodott eleitől fogva,

s’ még mostani szomoru özvegységének unalmas napjait-is ezzel könyebiti, s’ annak keserű MARA vizeit a’ Szent Dáviddal egyetemben azzal édesíti kegyelmed.”¹³⁸

Vannak olyan esetek, amikor a prédikátor az előszóban maga utal rá: számít arra, hogy műve nem egyetlen alkalomra szól, hanem az olvasók magános áhítatuk során is forgatják majd, más szónokok pedig felhasználják saját munkájuk megkönnyítésére. A II. számú szöveg jegyzetei között említett *Exequiae principales* című gyűjtemény¹³⁹ előszavában ez olvasható: „Nem nagy ugyan ez munka magában, de nagy hasznos, és idvösseges dolgok vadnak benne be foglaltatva, a’ mint akar ki-is eszeben veheti, az ki figyelmetes elmevel meg olvassa: ugy-annyira hogy az Tanitoknak, egy kis *Promptuarium* lehet, a’ melyből akar mely időben-is kész halotti Praedicatiot vehetnek: Az meg keseredet szívű embereknek, draga szép vigasztalásokkal meg rakodot patica lehet, mellyben mindennémű késerűsegeknek meg enyhitesere hathato vigasztalást találunk.”

Amellett tehát, hogy a halotti beszédek vallásos-ájtatos irodalomként olvashatták, valóban ismerünk olyan eseteket, amikor szónokok használták fel mások prédikációit sajátjaik elkészítéséhez. A VII. számú szöveg jegyzeteinek bevezetésében tárgyalunk egy esetet, bemutatva, hogy ugyanazok a szóról szóra egyező szövegrészletek két rokon halott, apa és fia fölött is elmondhatók, időben hétévnyi távolságra egymástól. Ugyanott bemutatjuk azt is, hogy ami 1652-ben elhangzik egy nemzetközi érdeklődéstől kísért temetésen, az 1687-ben, 1692-ben, sőt még 1694-ben is elhangozhat egy-egy szerényebb alkalommal. Itt tehát négy beszéd¹⁴⁰ került szövevényes – a szerzőség kérdésével is bonyolított – forráskapcsolatba.

Bőven találunk olyan halotti beszéd gyűjteményeket is, amelyek eleve azzal a célzattal jelentek meg, hogy más prédikátoroknak mintául szolgáljanak, s ezért bennük már meg sem találjuk azoknak a nevét, akik fölött eredetileg elhangzottak, hiszen az már nem lényeges többé. Így e beszédekből a kiadásra előkészítés során elhagyják az applicatiót, csak a tanító részek maradnak meg. Mégis fontos források számunkra, hiszen a társadalom alsóbb, halottaik emlékének önálló nyomtatványt szentelni nem képes rétegeinek temetési prédikációja e mintákon tanulmányozható. E gyűjtemények felhasználásának mikéntjéről így ír Margitai Péter *Temető praedikatiók* című kötetének¹⁴¹ élén: „Tudgyad ezt kegyes olvaso, hogy ezek az Temető Praedikatiók nem mindeneknek irattattanak, hanem csak amaz vekony tudomanyu embereknek, az kiknel az Istennek csak egy giracska vagy. Az tudosok penig ezek nélkül nem szükölködnek, mert azok ezeknel jobbakat formalhatnak. [...]

Annak fölötté ezt-is tudtokra adom, hogy en ezeket nem csak így mondtam ki, hanem bővebb beszéddel. Te-is azért amplificallyad ezeket az időhöz és az halgatókhoz kepest. En az jeget el törtem előtted, te gazoly utannam az vízben.”

A vízben való gázolást megkönnyítendő a szerző több ilyen gyűjteményben úgy segít a „vékony tudományúak”-on, hogy a beszéd élén feltünteti, milyen korú, nemű emberekre applicálható legkönnyebben. Kecskeméti C. János *Harom fü es nevezetes, esztendőös innepekre valo praedikatiók* című művének 4. kiadása nyolc gyászbeszéddel bővítve jelent meg 1643-ban, „kiket jámbor, Isten félő, Keresztyén, öreg, vén, Iffiu Gyermekek temetésekor, akar Firfiu, akar Aszszonyi-állat legyen, Praedikálhatni”.¹⁴² E beszédek használatát ilyen megjegyzések könnyítik: „Vén öreg embernek temetésekor”, „Iffiu, es jo rendbeli embernek temetésekor”, „Kicsiny gyermekek temetésekor”, „Ha ki halalat kevannya, az ollyannak temetésekor”, „Közönsegesen mindenek temetésekor”.

A protestáns mintaprédikáció század végi betetőzése talán Szatmárnémeti Mihály *Halotti centuria* című gyűjteménye.¹⁴³ A száz prédikáció együttesen szinte a református teológia és erkölcsan enciklopédiáját nyújtja.

Am a katolikus szónokoknak is könnyítette a dolgát mintagyűjtemény. Höflich Tamás 1693-ban megjelent *Centuria funebris* című köteté¹⁴⁴ a beszédek kifejezetten aszerint csoportosítja, hogy milyen korú, nemű, társadalmi helyzetű halottak fölött mondhatók el. Íme, néhány kategória: abbas, adolescens nobilis, aulicus, baro, civis, eleemosynarius, hospes, iudex, medicus, mercator, miles, musicus, nobilis, pauper, peregrinus, rusticus, servus, in somno mortuus, vidua, vir robustus stb.

Hasonlóan nagyszabású katolikus gyűjtemény Baranyi Pálnak a 18. század elején két kötetben megjelent munkája, az *Imago vitae et mortis. Az életnek, es halálnak képe*.¹⁴⁵ Az ebben kiadott beszédekből nem hagyták el az elhangzás eredeti körülményeire, a búcsúztatott személyre való rövid utalásokat, ez azonban nem zavarja a beszédek felhasználó prédikátorokat, sőt tovább könnyíti munkájukat. Hiszen így példaként láthatták még azt is, a beszédek mely pontjain lehet és érdemes beiktatni alkalmazó részeket, s milyen természetűek legyenek ezek. Baranyi prédikációi különben igen terjedelmesek (mint a bevezetőben írja: a temetéseken sokkal hosszabb beszédek is készek végighallgatni az emberek, mint a templomban, már csak azért is, mert a beszéd hossza is a temetés pompáját növeli), így maga javasolja a műveit felhasználni akaró szónokoknak, hogy egy beszédből csináljanak kettőt-hármat, s hogy ezt megtehessek, az exordiumokat is kibővítette számukra.

Látjuk, a kevés tapasztalattal rendelkező szónok még válogathatott is, hogy melyik munkát használja fel a maga beszédének elkészítésekor. Igaz, a szó szerinti másoláshoz általában csak a „vékony tudományú”, domidoctus falusi papok folyamodtak, akiknek beszédei alig jelentek meg nyomtatásban. De ha összevetjük Jaklin Balázs Draskovich Miklós¹⁴⁶ és Czobor Ádám¹⁴⁷ fölötti halotti beszédeit Hoffmann Pálnak a négy Esterházy fölötti – kötetünkben is olvasható – prédikációjával, láthatjuk: Jaklin, a nyitrai püspök sem habozott beszédeit szinte teljes egészében betű szerinti átvételekből felépíteni, s még azt sem restellte, hogy e „munkái” – neve alatt – a kinyomtatás nyilvánossága elé lépjenek.

Az, hogy a prédikátorok ismerték, idézték, esetenként gátlástalanul kiírták egymást, természetesen az egyik fontos magyarázata a halotti beszédek formai, tartalmi egyöntetőségének.

Az RMNy megjelent első két kötetében összesen tizenkét magyar nyelvű gyászbeszéd található. Az 1636–1711 közötti évekből az RMK I. kötetének mutatója további mintegy nyolcvanat ismer. Ez természetesen jóval több prédikációt jelent, hiszen a tételek között vaskos gyűjtemények is vannak. Számolnunk kell azzal is, hogy további olyan nyomtatványok válhatnak ismertté, amelyekről Szabó Károly még nem tudott. Mindemellett is nyilvánvaló azonban, hogy a műfaj igazi mennyiségi kiteljesedése a 18. századra esik.

Hangsúlyozzuk, hogy említett adatainkba sem a latin orációkat, sem a bármilyen nyelvű gyászvers-nyomtatványokat nem számítottuk bele. Számaink tehát a *kinyomtatott, magyar nyelvű gyászbeszédek*re vonatkoznak.

Még nagyobb számban találhatók a halotti beszédek kéziratban. Ezek mennyiségéről egyelőre hozzávetőleges adatunk sincs. Például egyedül a sárospataki kollégiumi könyvtárban százöt halotti beszéd kézirat található, nem szólva a másutt is föllelhető másolatokról.¹⁴⁸

Azzal az óhajjal zárjuk bevezetőnket, amelyet már Horváth János megfogalmazott 1816-ban, de amelyből máig is olyan kevés vált valóra: „Vajha a’ mult Századok’ e’ béli szüleményi is öszveszedegettetnének; a’ bennök találtató szavak, gondolatok, kifejezések, nem kevesé fognák a’ Magyar ékesszólást gazdagítani”,¹⁴⁹ s tegyük hozzá: a retorika- és stílustörténet mellett irodalmi múltunk ismeretét elmélyíteni.

Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka

- 1 Beniczky Péter: *Közönséges Magyar példa beszédekrül*. No. 116. In: *Magyar Rithmusok avagy Versek*. Kolozsvár 1670. (RMK I. 1099.) 182.
- 2 Hodászi Miklós Daróczi Zsófia fölött. In: *Temetesi Pompa*. Várad 1646. (RMK I. 787.) V1v
- 3 TT 1901. 456.
- 4 Radvánszky III. 339.
- 5 TT 1902. 147.
- 6 A levelet ismerteti Jedlicska Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmány-tárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Bp. 1910. 476.
- 7 Bethlen Miklós *Levelei* (1657–1698). Összegejtötte, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Jankovics József. Bp. 1987. 334. "
- 8 RMK I. 787. T3v
- 9 Görgei Pál Rhédei Ferenc fölött. Sárospatak 1668. (RMK I. 1074.) A3v
- 10 Novák István Károlyi Sándor fölött. Pozsony 1747. A3v–A4r
- 11 Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Bitskey István. Bp. 1982. 659–60.
- 12 RMK I. 787. IIr–v
- 13 Ismeretlen Berényi Tamás fölött. (*Szorgalmatos Abner*.) Nagyszombat 1747. G2v–G3r
- 14 A temetés menetét az RMK II. 428.= RMNy 1307. sz. nyomtatvány (lásd a II. sz. szöveg jegyzeteit) alapján elmondja Fekete Mihály: *Bethlen Gáborné temetése* = Erdélyi Protestáns Közlöny 1871. 63–5. 73–4. 80–2. 90–1. 102–3.
- 15 Thaly Kálmán: *I. Rákóczi Ferenc halála és temetése* = Száz 1873. 661–87.
- 16 Ilyen „memoriale”-k pl. TT 1878. 356–7. és 1902. 131–6.
- 17 Közli Thaly: i.m. 681–2.
- 18 Radvánszky III. 368.
- 19 Egy ilyen mintalevelet közöl Radvánszky III. 388.
- 20 Apor: i.m. 661.
- 21 Thaly: i.m. 682.
- 22 *Funebres Apparatus Nicolai Comitiss Erdeodii Illyriorum Proregis*. [Grác?] (1693) (RMK III. 3799.) A2r
- 23 *Pálffy Miklós temetése* 1600. máj. 23. In: Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnak életrajza és korához*. Eger 1897. 733–6. *Ordo et series Processus In Exequijs Illustrissimi Comitiss Domini Nicolaj Forgach de Gimes, etc. celebrandis Tyrnaviae* 30 Januarij Anno 1636. Cujus obitus Posonij 14. Novembris Anni preteriti 1635 accidit = Száz 1875. 276–8. *Az üduösült Tekintetes es Ngos Magiárbeli Bosniak Tamas eö Nga Testinek el-temettesinek mogia es rendi* – Hot meg 1634-to: 19. x-bris Temettek Nitran 4. Junni. Uo.

- 414–6. *Processus Funebralis Generosorum Dominorum Caspari et Georgij Fanchij, etc.* A. 1642. die 18. Maij. Uo. 416–7. *Rákóczi Pál országbíró temetésének rendje* 1636. máj. 20. In: Radvánszky III. 380–4.
- 24 *Funebres Apparatus...* I.m. A2v. Radvánszky III. 366. A menetben vitt fegyverek jelentéséről Szabó Péter: *A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon* = Ars Hungarica 1986. 115–24.
- 25 Apor: i.m. 660.
- 26 Wesselényi István: *Sanyarú világ*. Napló 1703–1708. I. 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. Bukarest 1983. 305–6.
- 27 Herepei János: *Egy leveles kárták a Farkas utcai templomban és kollégiumban*. In: Adattár III. 215–24. Uő: *Levéltári adatok XVII–XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványokról*. Uo. 225–43.
- 28 Uo. 236.
- 29 Apor: i.m. 664.
- 30 A temetést ismertette Ferenczi Miklós: *Egy erdélyi főúri temetés a XVIII. században*. In: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület ötödik vándorgyűlésének Emlékkönyve* 31. Idézi Herepei: i.m. 237.
- 31 TT 1886. 162.
- 32 Apor: i.m. 665–6.
- 33 Brix, Michael: *Trauergerüste für die Habsburger in Wien*. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* XXVI. (1973) 215–6.
- 34 Uo. 212–5.
- 35 Uo. 209.
- 36 Wesselényi: i.m. 453.
- 37 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok Itsz. 1205. Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (RMK III. 1830.).
- 38 Budapesti Egyetemi Könyvtár (Sztripszky 2029/236.).
- 39 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok Itsz. 1011. (RMK I. 1418.)
- 40 Landovics István Erdődy Ádám fölött. Nagyszombat 1669. (RMK I. 1090.) B1r
- 41 Wesselényi: i.m. 304.
- 42 Apor: i.m. 666.
- 43 *Funebres Apparatus...* I.m. A4r
- 44 Fekete: i.m. 91.
- 45 Képét közli Szabó Péter: i.m. 78. kép.
- 46 *Funebres Apparatus...* I.m. A4r
- 47 Apor: i.m. 661. 665.
- 48 Apor: i.h. Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmek temetkezése* = Erdélyi Irodalmi Szemle 1929. 74–91.
- 49 Németh S. Katalin: *Magyar orátor a 18. században: Verestői György*. = It 1984. 871.

- 50 RMK I. 787. T3v
- 51 Uo. V1r
- 52 Uo. V1r
- 53 Uo. V1v
- 54 Uo. V1v
- 55 Szabó István Horvát Erzsébet fölött. Sopron 1744. A2v
- 56 Uo. C2r
- 57 Horatius: Carm. I. 4, 13–14. A másik (középkori eredetű) latin közhelyet lásd Walther No. 15198.
- 58 Enochnak, Istennel valo, minden-napi járása. Az az : [...] Grof Rhedei Ferencz Uramnak [...] Halál által meg-hidegedet teste; minek előtte, szomorú [...] Udvarátul, meg-indittatnék, [...] az Udvar-háznál elől-beszélgetet, de, annak utánna, sokkal meg-jobbitott; és a' keresztyén léleknek, lelki szükségére ajánlot, s-ki-adott. Cegledi Istvan. Sárospatak 1669. (RMK I. 1093.) Szem gyönyörűségének mertekletes siratasa, Avagy Olly Halotti rövid Elmélkedés, Mellyet [...] Kalmar Kata Aszszonynak [...] temetésekor prédikállott, a' Debreczeni Nagy-Temetőben. Mostan pedig, azon szerelmes, igen meg-keseredett Férje kérésére, Maga s' más hasonló keserűségben lévő Feleinek, oktatására, s' vigasztalására, szem eleiben adott, Köleseri Samuel. Kolozsvár 1672. (RMK I. 1128.) A2v: „akkori csekély Tanításomat ki-adtam, valamivel bővebbedkén, olyan véggel, hogy ennek olvasgatása által, tovább-is jobban jobban meg-vigasztalodgyék. Ha pedig hasonló bánatban lévő emberek kezében akad ez gyenge elmélkedés, elég nyereségem leszen énnékem, ha azokban-is hasonló gyümölcse leszen, mint kegyelmedben.”
- 59 Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*. In: *Magyar emlékirók*. I.m. 419–20.
- 60 Lásd kötetünkben VI/B 262:10–12.
- 61 Baranyi Pál: *Imago vitae et mortis. Az életnek, es halálnak képe*. Nagyszombat 1712–9. Rrrrr4v
- 62 Horváth János: *Az ékesszólás a' koporsóknál*. Veszprém 1816. 1–2.
- 63 Uo. 3.
- 64 Négyesy László: *Retorika*. 4. kiad. Bp. 1912. 289.
- 65 Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. Ford. Eörsi István. Bp. 1978. II. 371.
- 66 Almási Miklós: *Kényszerpályán*. Bp. 1977. 203.
- 67 RMK I. 1074. 5.
- 68 TT 1878. 357.
- 69 Lancsák Gabriella: *Emberideál a XVII. században a halotti beszédek alapján*. Kézirat.
- 70 Vö. Péter Katalin: *Die Leichenpredigt in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert – Der besondere Quellenwert der deutschen Predigt*. In: *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*. Band 3. Hrsgg. v. Rudolf Lenz. Marburg a. d. Lahn 1984. 354–5.

- 71 Gyalokay Jenő: *Albisi Zólyomi Dávid*. Száz 1917. 137–52. 243–59.
- 72 RMK I. 787.
- 73 Sir 11,30.
- 74 A prédikátor margójegyzetben Szent Maximusra (580–662) hivatkozik.
- 75 Baranyi: i.m. B2v
- 76 Uo. B4r
- 77 Horváth: i.m. 9–10.
- 78 VIII. 310:7.
- 79 II. 121:41–122:6.
- 80 Wesselényi: i.m. 286.
- 81 Uo. 284.
- 82 Uo. 304.
- 83 X. 345:24–27.
- 84 MNT V. 25.
- 85 *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. I–V. Bp. 1977–82. II. 437.
- 86 MNT V. 26.
- 87 Zoványi 98–9.
- 88 Id.: MNT V. 25.
- 89 Wesselényi: i.m. 284–5.
- 90 Lásd pl. kötetünkben a VI. sz. szövegeket.
- 91 Kazinczy Andrea: *Az alkalmi beszéd stilisztikai megközelítése Ács Mihály 1708-ban elmondott halotti oratioja tükrében*. In: *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 1985. 26–7.
- 92 RMK I. 832. Bártfa 1650.
- 93 Lancsák: i.m.
- 94 Horváth: i.m. 125.
- 95 Lásd kötetünkben a III/B és X. sz. szövegeket.
- 96 Lancsák: i.m.
- 97 A katolikus beszédek e sajátossága bizonyára összefügg a hagiográfiai irodalom sok évszázados hagyományaival.
- 98 Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971.
- 99 Baranyi: i.m. B1r
- 100 Sréter János orációja kötetünk X. sz. szövegében.
- 101 Horváth: i.m. 134.
- 102 Szabó István: i.m. B2v
- 103 Baranyi: i.m. B1r
- 104 Iz 13,22.
- 105 Ov. Met. V. 551–563.
- 106 Jud 16,6.

107. Ov. Met. I.
- 108 Baranyi: i.m. Blr
- 109 ApCsel 17,28. Idézi Baranyi: i.m. Blv
- 110 RMK II. 2290.
- 111 RMK II. 181. = RMNy 546.
- 112 RMK II. 1456.
- 113 RMK II. 64. = RMNy 122. RMK II. 953. 1857. 2022.
- 114 RMK II. 21. = RMNy 30.
- 115 RMK II. 1063.
- 116 RMK II. 1071.
- 117 RMK II. 2376.
- 118 Picinelli, Filippo: *Mundus symbolicus*. Az általunk használt kiadás: Coloniae 1715.
- 119 Jaklin Balázs Draskovich Miklós fölé. Nagyszombat 1687. (RMK I. 1365.)
- 120 Saavedra Fajardo, Diego de: *Idea principis christiano-politici 101 symbolis expressa*. Az általunk használt kiadás: Amszterdam 1659.
- 121 Typotius, Jacob: *Symbola divina et humana...* Pragae 1601.
- 122 A levelezést közli Iványi Ödön. In: Adattár XI. 287.
- 123 Uo. 289.
- 124 Uo. 291.
- 125 Uo. 294.
- 126 Uo. 295.
- 127 Uo. 289.
- 128 A könyvjegyzéket közli Varga András. In: Adattár XIII. 172.
- 129 Malomfalvai Gergely Batthyány Ádámné Formantin Auróra Katalin fölé. Bécs 1654. (Sztripszky 2006/213.) Széchényi György Batthyány Ádámné Formantin Auróra Katalin fölé. Bécs 1654. (Dézsi 81.)
- 130 *A Pálóczi Horváth család naplója 1622–1790*. Közli és előszóval ellátta Szopori Nagy Imre. (*Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Monumenta Hungariae Historica* II. oszt. XXXI. köt.) Bp. 1881. 275.
- 131 Lásd kötetünkben I. 54:31–55:4.
- 132 Adattár XI. 285.
- 133 Uo. 287.
- 134 Uo. 298.
- 135 RMK I. 916.
- 136 RMK I. 1409.
- 137 Hodosi Sámuel Séllyei István fölé. Debrecen é.n. (RMK I. 1578.)
- 138 Uo. A3r
- 139 RMK I. 539. = RMNy 1306.
- 140 RMK I. 868. = III/A. RMK I. 1365. RMK I. 1418. RMK I. 1466. = VII.
- 141 RMK I. 607. Debrecen 1638.

- 142 RMK I. 738. Debrecen.
- 143 RMK I. 1301. Kolozsvár 1683.
- 144 RMK II. 1747. Nagyszombat 1693.
- 145 Nagyszombat 1712–9.
- 146 RMK I. 1365.
- 147 RMK I. 1418.
- 148 Káldos János: *A tiszáninneni református egyházkerület tudományos gyűjteményeinek könyvtárában található XVI–XVII. századi halotti beszédek jegyzéke*. Kézirat.
- 149 Horváth: i.m. 154.

JEGYZETEK

Minden könyvnek az általunk használt kiadását írjuk le.

Adattár	Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I- Bp.- Szeged 1965-
Apáczai	Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Sajtó alá rendezte Bán Imre. Bp. 1959.
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő
Bartal	Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae. Condidit Antonius Bartal. Lipsiae-Budapestini 1901.
BB	A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula. Bp. 1915.
BpSz	Budapesti Szemle
CSEL	Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum. I- Vindobonae 1866-
Dézi	Dézi Lajos kiadatlan kiegészítései 1537–1667. In: Sztripszky
EPhK	Egyetemes Philologiai Közlöny
ErdMúz	Erdélyi Múzeum
ErdProtKözl	Erdélyi Protestáns Közlöny
Ethn	Ethnographia
Galavics	Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986.
Graves	Graves, Robert: A görög mítoszok. Ford. Szijgyártó László. I–II. Bp. 1981.
Henkel-Schöne	Henkel, Arthur — Schöne, Albrecht: Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jhs. Stuttgart 1967.
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
MlT II.	A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.
Miskolczi	Miskolczi Gáspár: Egy jeles Vad-Kert. Lőcse 1702. (RMK I. 1658.)
MKsz	Magyar Könyvszemle
MNT	A magyar népzene tára. Szerk. Bartók Béla, Kodály Zoltán. I- Bp. 1951-
MStÜ	A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rendezte Szathmári István. Bp. 1961.
MT	Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1976-
MTT	Magyar Történelmi Tár
MűvtörtÉrt	Művészettörténeti Értesítő
Nagy Iván	Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1857–65. Pótlék-kötet. Pest 1868.
NySz	Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvm emlékektől a nyelv-újításig. Szerk. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond. I–III. Bp. 1890–3.

OkISz	Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. (Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz.) Gyűjtötte Szamota István. Szerk. Zolnai Gyula. Bp. 1902-6.
Pauly	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue bearb. Hrsg. v. Georg Wissowa. I- Stuttgart 1894-
Pázmány: ÖM. magyar sor.	Pázmány Péter összes munkái. A budapesti kir. m. Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és kiadja ugyanazon egyetem Hittudományi Kara. Magyar sorozat I-VII. Bp. 1894-1905.
PG	Migne, Jacques Paul: Patrologiae cursus completus. Series graeca. I-CLXI. Párizs 1857-
Physiologus	Physiologus. Ford. Mohay András. Bp. 1986.
Picinelli	Picinelli, Filippo: Mundus symbolicus. Coloniae 1715.
PL	Migne, Jacques Paul: Patrologiae cursus completus. Series latina. 2. kiad. I-CCXXI. Párizs 1878-
Radvánszky	Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I-III. Bp. 1879-96.
RMDE	Régi magyar drámai emlékek. Szerk. Kardos Tibor. Bev. Kardos Tibor, Dömötör Tekla. I-II. Bp. 1960.
RMDT	Régi magyar dallamok tára. I- Bp. 1958-
RMGI	Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán, Károly Sándor. Bp. 1984.
RMK	Szabó Károly, Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár. I-III. Bp. 1879-98.
RMKT XVII.	Régi magyar költők tára. XVII. század. Szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Varga Imre. I- Bp. 1959-
RMNy	Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Káfer István, Kelecsényi Ákos: Régi magyarországi nyomtatványok. I- Bp. 1971-
Seibert	A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. Bp. 1986.
Szalárdi	Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Bp. 1980.
Száz	Századok
SzT	Erdélyi magyar szótörténeti tár. Szerk. Szabó T. Attila. I- Bukarest 1975-
Sztripszky	Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472-1711. Hásonmás kiadás. Bp. 1967.
TESz	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Lóránd. I-IV. Bp. 1967-84.
TT	Történelmi Tár
Walther	Walther, Hans: Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung. I-VI. Göttingen 1963-9.
Zoványi	Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977.

A Biblia általunk használt kiadásai a következők:

Biblia Sacra iuxta Vulgatum versionem. Tom. I-II. 2. ed. emend. Stuttgart 1975.
Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat. 4. kiad. Bp. 1982.
Szent Biblia, azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás.
Magyar Bibliatanács. Bp. 1987.

(Első az általunk használt rövidítés.)

Mózes 1. könyve (Teremtés; Genesis): 1Móz, 1Mós, Ter, Terem, Gen
 Mózes 2. könyve (Kivonulás; Exodus): 2Móz, 2Mós, Kiv, Kijöv, Kijö, Exod
 Mózes 3. könyve (Leviták; Leviticus): 3Móz, 3Mós, Lev, Levit
 Mózes 4. könyve (Számok; Numeri): 4Móz, 4Mós, Szá, Szám, Száml, Számlal, Num
 Mózes 5. könyve (Második törvénykönyv; Deuteronomium): 5Móz, 5Mós, Tör, Törv, MTörv, Deut
 József könyve (Josue): Józ, Ios
 Bírák könyve (Judicum): Bír, Iud
 Rút könyve (Ruth): Rút
 Sámuel 1. könyve (I. Regum): 1Sám, 1Sam
 Sámuel 2. könyve (II. Regum): 2Sám, 2Sam
 Királyok 1. könyve (III. Regum): 1Kir, 1Reg
 Királyok 2. könyve (IV. Regum): 2Kir, 2Reg
 Krónikák 1. könyve (I. Paralipomenon): 1Krón, 1Kron, 1Kro, 1Kronik, 1Cronic, 1Par
 Krónikák 2. könyve (II. Paralipomenon): 2Krón, 2Kron, 2Kro, 2Kronik, 2Cronic, 2Par
 Ezdrás könyve (I. Esdrae): Ezd
 Nehemiás könyve (II. Esdrae): Neh
 Tóbiás könyve (Tobias): Tób, Tob
 Judit könyve (Judith): Jud, Iud
 Eszter könyve (Esther): Esz, Esth
 Makkabeusok 1. könyve (I. Machabeorum): 1Mak
 Makkabeusok 2. könyve (II. Machabeorum): 2Mak
 Jób könyve (Job): Jób, Job, Iob
 Zsoltárok könyve (Psalterium Davidis): Zsolt, Solt, Sólt, Soltar, Psal
 Példabeszédek könyve (Parabola, Proverbia): Péld, Peld, Prov, Proverb, Prou
 Prédikátor könyve (Ecclesiastes): Préd, Pred, Prédik, Predik
 Énekek éneke (Canticum Canticorum): Én, Enek
 Bölcsesség könyve (Sapientia): Bölcs, Sap
 Sirák fia könyve (Ecclesiasticus): Sir, Syr
 Izaiás könyve (Isaias): Iz, Esa
 Jeremiás könyve (Jeremias): Jer, Ier, Ierem
 Siralmak könyve (Lamentationes): Siral
 Báruk könyve (Baruch): Bár
 Ezekiel könyve (Ezechiel): Ez, Ezech, Eze
 Dániel könyve (Daniel): Dán, Dan
 Ozeás könyve (Oseas): Oz, Hos
 Joel könyve (Joel): Jo
 Ámosz könyve (Amos): Ám, Amo
 Abdiás könyve (Abdias): Abd
 Jónás könyve (Jonas): Jón, Ion

Mikeás könyve (Michaeas): Mik, Mich
 Náhum könyve (Nahum): Náh
 Habakuk könyve (Habacuc): Hab, Haba
 Szofoniás könyve (Sophonias): Szof, Soph
 Aggeus könyve (Aggaeus): Ag, Hag
 Zakariás könyve (Zacharias): Zak, Zach
 Malakiás könyve (Malachias): Mal, Malac
 Máté evangéliuma (Matthaeus): Mt, Ma, Mat, Math, Matt, Matth
 Márk evangéliuma (Marcus): Mk, Mar
 Lukács evangéliuma (Lucas): Lk, Luk, Luc
 János evangéliuma (Joannes): Jn, Ian, Joh, Joan, Ioan
 Apostolok cselekedetei (Acta Apostolorum): Ap Csel, Csele, Act
 Pál levele a rómaiaknak (Ad Romanos): Róm, Rom
 Pál 1. levele a korintusziaknak (I. ad Corinthios): 1Kor, 1Cor
 Pál 2. levele a korintusziaknak (II. ad Corinthios): 2Kor, 2Cor
 Pál levele a galatáknak (Ad Galatas): Gal
 Pál levele az efezusiaknak (Ad Ephesios): Ef, Eph
 Pál levele a filippieknek (Ad Philippinenses): Fil, Phil, Philip
 Pál levele a kolosszeieknek (Ad Colossenses): Kol
 Pál 1. levele a tesszalonikiaknak (I. ad Thessalonicenses): 1Tesz, 1Thes, 1Thess
 Pál 2. levele a tesszalonikiaknak (II. ad Thessalonicenses): 2Tesz, 2Thes, 2Thess
 Pál 1. levele Timóteusnak (I. ad Timotheum): 1Tim
 Pál 2. levele Timóteusnak (II. ad Timotheum): 2Tim
 Pál levele Titusnak (Ad Titum): Tit
 Pál levele Filemonnak (Ad Philemonem): Filem, Phil
 Pál levele a zsidóknak (Ad Hebraeos): Zsid, Sid, Heb, Hebr
 Jakab levele (Jacobi): Jak, Iak
 Péter 1. levele (I. Petri): 1Pt, 1Pet, 1Petr
 Péter 2. levele (II. Petri): 2Pt, 2Pet, 2Petr
 János 1. levele (I. Joannis): 1Jn, 1Joh
 János 2. levele (II. Joannis): 2Jn, 2Joh
 János 3. levele (III. Joannis): 3Jn, 3Joh
 Júdás levele (Judae): Júd
 János jelenései (Apocalypsis Joannis): Jel, Tit, Titk, Apoc

Magyarországon 1571-ből ismerjük az első nyomtatott latin gyászbeszédet, de a kinyomtatás csak az 1590-es évektől válik szokássá. Az első magyar nyelvű halotti beszédet – mai ismereteink szerint – 1599-ben Bártfán nyomtatták ki; Kállai Albert szónoklata volt ez Homonnai Drugeth István fölött. E műnek századunkban szövegkiadása és hasonló kiadása is megjelent már (lásd RMNy 851).

A mi kötetünk a második magyar nyelvű temetési nyomtatvánnyal, Magyarai István Nádasdy Ferenc fölötti két prédikációjával kezdődik (1604). Utolsó, X. sz. szövegünk pedig a Szabó Károly bibliográfiájában található utolsó gyászbeszéd, 1708-ból. A kötet tehát azt az első évszázadot fogja át, amikor magyar nyelvű halotti beszédek már nyomtatásban megjelentek.

Válogatásunkban mindenekelőtt reprezentatív történelmi személyiségekről tartott gyászbeszédet adunk közre. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a gyászbeszéd mindig a neves halott utóéletének első állomása, amely hosszabb időre megszabhatja a halála után róla kialakuló köztudatot, körülhatárolhatja életének emlékezetben maradó tényeit, s így évszázadokig meghatározhatja az utókor ítéletét. A nevezetes halottak (Nádasdy Ferenc, Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony, a vezekényi csatában elesett négy Esterházy, II. Rákóczi György fejedelem és felesége, Báthori Zsófia, Széchényi György esztergomi érsek) mellett azonban olyanokról is szól a kötet, akik nem tartoztak a század jelentős személyiségei közé, de akiket a prédikátornak ugyancsak dicsérettel kellett elhalmoznia – s az nem kevésbé érdekes számunkra, hogyan tette ezt. Így került a kötetbe egy főrangú fiatalember (Draskovich Pál) és fiatalasszony (Erdődy Julianna), valamint egy még iskolában tanuló nemes ifjú (Telekesi Török Bálint). Végül, hogy egy példán láthassuk azt is, hogyan búcsúztatták azt, aki hivatalánál fogva másokat búcsúztatott, fölvevük kötetünkbe Felvinczi Sándor debreceni lelképásztort, akinek magának is több kinyomtatott halotti beszédét ismerjük.

A kötetbe katolikus és protestáns szónoklatokat egyaránt válogattunk. Öt katolikus (III, V, VII, VIII, IX), három református (II, IV, VI) és két evangélikus (I, X) vallású halottról olvashatunk gyűjteményünkben. Három olyan beszédet közlünk, amelyet nő fölött tartottak (II, V, IX). A búcsúztatott személyek közül a legfiatalabb tizenhét éves (IX, X), a legidősebb százhárom esztendő (VIII).

A prédikációk szerzői a képzettségnek, valamint az írói tehetségnek és tudatosságának különböző szintjén vannak, erről azonban a jegyzetek között adunk bővebb tájékoztatást. Úgy gondoljuk, hogy a kötetünkbe válogatott beszédek megfelelően reprezentálják a 17. századi magyar nyelvű nyomtatott temetési prédikáció ennél mintegy tízszer gazdagabb anyagát.

Kötetünk kritikai kiadás. A kiválasztott 17. századi nyomtatványokat teljes egészükben, betűhűen közöljük. A nyomtatványok eredeti lapszámozását csúcsos zárójelben < > adjuk meg a szövegben, a lapszám mindig megelőzi az adott lapon olvasható szöveget. Ha a nyomtatványnak csak ívelzése van, a tört zárójelben ez található meg a *recto* és *verso* szavakra utaló *r* és *v* betűkkel kiegészítve, pl. <B4r>. Ha a nyomtatványnak mind ívelzése, mind lapszámozása van, a tört zárójelbe csak a lapszámo-

zást vettük fel. Az őrszavakat nem közöljük, ha a következő lap első szavaként szabályszerűen megismétlődnek, de a kritikai jegyzetek között közöljük az őrszót, ha az bármiben eltér a következő lap élén olvasható szótól; pl. ha az <A2v> lap őrszava *igazan*, míg az <A3r> lapon *igazán* szerepel, akkor a főszövegben *igazán* olvasható, de a kritikai jegyzetek között megtalálható az *igazan* alak. Természetesen a főszövegben olvasható az őrszó, ha – a nyomdász hibájából – a szöveg valamely szava csak őrszóként van meg a nyomtatványban, s nem ismétlődik meg a következő lapon; a kritikai jegyzetek között e tényre is utalunk.

A nyomtatványok ma nem használatos betűit technikai okokból át kellett írunk a hangértéküknek megfelelő ma használt betűkre, így $\int$ = s; ſ = sz; g = gy; ē , ē = é; ō , ō = ó. A 17. századi nyomdászok nem tettek különbséget a rövid ö és hosszú ő hang jelölése között, mindkettőt ö -vel jelölték, pl. *erős hős, önnön maga*. Hasonlóan egységesen ü -vel jelölték az ü , ű hangokat. Mi sem vállalkoztunk arra, hogy a három évszázaddal későbbi, mai nyelvallapotnak megfelelően bevigyük ezt a megkülönböztetést a szövegekbe, hanem az „egy jel az eredeti nyomtatványban – egy jel a szövegkiadásban” elvét követtük, s minden ö -t ő -vel, minden ü -t ű -vel írtunk át. A névelőként gyakran előforduló ā ékezetét aposztrófként szedettük: *a'*. A latin idézetek ékezeit – a kiadási szabályzat utasításának megfelelően – elhagytuk, a ligatúrákat feloldottuk, pl. æ = ae, Æ = AE, $\text{\&}$ = et stb. Szintén feloldottuk a nazálisvonalakat, pl. követtē = követtem, valamint a q ; = que rövidítést.

A szövegek nyilvánvaló sajtóhibáit kijavítottuk, a főszövegben a javított változatot hoztuk, míg a hibás eredetit a kritikai jegyzetek között. Pl. *irgalmatlan* a főszövegben – *irgalmatlan* a jegyzetek között, hasonlóképpen *földből* – *foldból*, *merészeln* – *méreszelvén*, *parancsolgattya* – *parancsolgttya* stb. Ugyanígy jártunk el akkor, ha a nyomtatvány szedésébe belekeveredett egy-egy betű nem odaillő más betűtípusból: a főszövegben a hibát javítottuk, de felvettük a jegyzetek közé, pl. kezében – kezeben.

A nyomtatványokban a szóközők hosszúsága nagyon különbözik. Ha a nyomdásznak takarékoskodnia kellett a hellyel, szinte teljesen eltüntette a szóközt, s a szavak összeérnek, máskor véletlenül is elmozdulhattak, összecuszhattak. Vitás esetben ezért a nyomtatvány egészének helyesírási sajátosságait figyelembe véve döntötünk egybe- vagy különírás mellett. E döntéseinkről a jegyzetben nem adunk számot.

Szintén sok gondot okoznak a kötőjelek, amelyek igen sokszor – különösen, ha a nyomdász kopott betűkészlettel dolgozott – alig láthatóak; vannak esetek, amikor a legfigyelmesebb vizsgálattal sem dönthető el, hogy van-e kötőjel egy adott szóközből vagy sem. A szöveg többi része is keveset segít ennek eldöntésében, hiszen a kötőjel használata sokszor nem következetes. Grammatikailag azonos pozícióban – igeikötő és ige között – ugyanazon nyomtatvány ugyanazon lapján is eltérhet a kötőjelhasználat: *le mecsette*, de: *el-mecsette*. Különbséget okozhat a kötőjelhasználatban az igeikötőhöz kapcsolódó szó tagolható vagy tagolatlan volta, pl. ha egy nyomtatványban a *megh* igeikötőt általában kötőjel követi is, ez többszörösen képzett szó előtt elmaradhat: *megh halhatatlan*. Függhet a kötőjel használata a szöveghelyzettől is, pl. *életeket-is*, de: *s-életeket is*; *el-lövellett*, de: *s-el lövellett*. És vannak esetek, amikor okát sem tudjuk adni a helyesírási következetlenségnek, pl. VII. sz. szövegünk e mondatában:

„A' vege el-gyött, elgyöt a' vége”. Az elmondottakat szem előtt tartva a kötőjeles vagy kötőjel nélküli írásmód kérdésében is a nyomtatvány sajátosságainak megfelelően igyekeztünk dönteni.

A fordított helyzetű betűket talpra állítottuk, s nem is jeleztük a hibát, csak a fordított állású *n* és *u* betűk esetében, hiszen ezeknek eltérő az olvasata.

A bevezető tanulmányban szólottunk róla, hogy a beszédek írásjelei sokszor nem grammatikai szerepűek, hanem megkísérlik mintegy lekottázni a szöveget. A szövegeknek ezt a sajátosságát megpróbáltuk a lehető legteljesebb mértékben megőrizni. Nem mondhattunk azonban le arról, hogy a megértést különösen megnehezítő helyeken és az értelemvesztő hosszú mondatokban a központosítás megváltoztatásával: írásjelek elhagyásával, módosításával vagy betoldásával könnyítsük az olvasást. Ott viszont, ahol a mondat felépítése többfajta tagolással különböző jelentéseket is megenged, mi sem igyekeztünk egyik vagy másik értelmezést kizárólagossá tenni, hanem változatlanul hagytuk a központosítást.

A prédikátorok a Bibliából vagy másunnét átvett szó szerinti idézeteket általában kurzív szedéssel különböztették meg saját szövegrészeiktől. De pl. Magyarai műveiben nem találunk kurzív szedést, míg másoknál a kurzívált rész nem esik pontosan egybe az idézettel. Ezért szükségesnek látszott, hogy az idézet pontos kezdő- és végpontját idézőjellel jelöljük meg. Idézőjelek közé foglaltuk tehát azokat – és csak azokat – az idézeteket, amelyeknek a prédikátor által megadott vagy más úton kikövetkeztetett forráshelyeit mi magunk is láttuk, utánakerestük, ellenőriztük és a prédikátor által adott szöveggel (csaknem) egyezőnek találtuk. A szónokok a bibliai helyek igéinek szám- és személyvonatkozásait gyakran módosították, pl. a Bibliában: „kiöntém haragomat rájuk”, az idézetben: „kiönté haragját rájuk”; hasonlóképpen: „az idvesség sisakját is fölvegyétek” – „fölvegyük”. Ilyen esetekben is idézőjelek közé foglaltuk a prédikátor által adott szöveget, ha az a bibliai helyhez képest csak szám-, személy- vagy igemódbeli eltérést mutat.

A szónokok forrásmegjelölései – különösen, ha közvetlenül egymás után több bibliai helyre is hivatkoznak – a számokat elválasztó írásjelek következtelen használatára miatt sokszor megtévesztőek. Csak úgy tehetjük ezeket egyértelművé, ha mindenütt a ma általánosan használt jelölésmódot követtük, vesszővel választva el egymástól a bibliai könyvek fejezet- és versszámait, pontot téve a versszámok után. Jegyzeteinkben is ezt a jelölést használtuk. Pl. Mt 2,11. = Máté evangéliuma 2. fejezetének 11. verse; Mt 2,11. 15. = ugyanott a 2. fejezet 11. és 15. verse; 1Móz 3,9–14. = Mózes 1. könyvének 3. fejezete a 9-től a 14. versig; Dán 5. 6,13. = Dániel könyvének 5. fejezete és a 6. fejezet 13. verse. (A bibliai könyvek prédikátorok által használt rövidítéseiről külön listát mellékelünk.)

Az idézetek helymegjelöléseiben gyakoriak az elírások. Ezeket – az eredeti hibás számok jelölése nélkül – helyesbítettük, szögletes zárójelbe [] tettük viszont a helyes helymegjelölést, ha a prédikátor által megadott hely attól jelentős mértékben, s nem csak számjegyek felcserélésében vagy elvételében különbözik. Szintén szögletes zárójelben vannak kiegészítéseink: a versszámok, ha a prédikátor következetesen csak a fejezetszámokat adja meg (pl. 1Móz 9[4].), vagy ha hosszabb idézetének csak kezdő versét írja le (pl. 1Móz 9.4. [5.] vagy 1Móz 9.4[8].).

A Zsoltárok könyvének fejezetszámai közötti eligazodást segíti az alábbi táblázat:

A héber szöveg szerint	A Szeptuaginta szerint
1–8	1–8
9, 10	9
11–113	10–112
114, 115	113
116	114, 115
117–146	116–145
147	146, 147
148–150	148–150

Szövegoldalaink sorait megszámoztuk, a számozást minden oldalon előlről kezdve. Jegyzeteinkben a szövegek megfelelő helyére a kettősponttal elválasztott lap- és sorszámmal utalunk, pl. 121:12 = a 121. lap 12. sora.

Kiadványunkban háromféle jegyzet található. A nyomtatványok eredeti lapalji- vagy margójegyzeteit közvetlenül az egyes szövegek után hozzuk. E jegyzetek előtt is a lapszám:sorszám jelzi, hogy a szöveg mely pontjához tartoznak, de a sorszámozás e jegyzetoldalakon is megtalálható, hiszen az eredeti jegyzetekhez további, már általunk összeállított jegyzetek tartoznak a könyv második felében, a többi tárgyi és kritikai jegyzet között. A nyomtatványok eredeti jegyzetei általában idézetek lelőhelyét adják meg, arra a betűre utalva, amely a főszövegben (zárójelbe téve) megelőzi az adott idézetet. Mindez könyvünkben is változatlanul így van. Ha tehát az olvasó olvasás közben zárójelbe tett betűhöz érkezik, a szerző betűhöz tartozó jegyzetét az eredeti jegyzetekhez lapozva találja meg, ahol tájékozódását a megismételt betű előtt a lapszám:sorszám is segíti. Az eredeti jegyzetek egy része azonban kiegészítést, kommentárt fűz a szöveghez, s ezekre az eredeti nyomtatványok főszövegében sem betű, sem más jel nem hívja fel a figyelmet. Mivel technikai okokból e jegyzeteket nem szedethettük a szöveggel egy lapra, a margóra, helyesnek láttuk, ha egy csillaggal * hívjuk fel az olvasó figyelmét a szövegnek azon helyére, ahová ezek tartoznak. E jegyzeteket szintén az eredeti jegyzetekhez lapozva találhatja meg az olvasó, annak a sornak a számával jelölve, amelyben a csillagot elhelyeztük.

A kötet második felében minden szöveg jegyzetanyagát rövid bevezető előzi meg, amelyben a halottra, a szerzőre és a prédikáció megtartására vonatkozó adatok találhatóak, s ahol az írás legérdekesebb részeire hívjuk fel a figyelmet. E bevezetőt a tárgyi jegyzetek követik, amelyekben igyekeztünk megvilágítani minden előforduló életrajzi adatot, történeti és mitológiai nevet, történelmi és kultúrtörténeti tény, minden olyan vonatkozást, amelyek nélkül a szöveg bármely szava vagy utalása nem érthető meg. Itt adjuk a beszédek latin szavainak és szövegrészeinek fordítását, ha azok magyarítását a prédikátor elmulasztotta. Itt oldjuk fel a Biblián kívüli idézetek forrásainak a prédikátor által csak rövidítve megadott címét, pontosítjuk a helymegjelöléseket, s amennyiben a prédikátor Biblián kívüli forrását csak magyarul idézi, közöljük az általa idézett mondatok latin eredetijét, illetve – ha van – modern magyar fordítását. Szintén a tárgyi jegyzetek között találhatóak a számagyarázatok; ha ezeket külön szöszedetbe gyűjtöttük volna össze a kötet végén, feloldhattuk volna azt a kö-

telezettségünket, hogy néhány szót több beszédben is megmagyarázzunk, s megta-
karíthattunk volna néhány sort, ám le kellett volna mondanunk arról, hogy felhív-
hassuk rá a figyelmet, ha a szövegben egy szó történeti szótáraink adatainál több
évvel korábban fordul elő, ha a szöveg adott pontján egy fontos jelentésváltozás
döntő állomása figyelhető meg, vagy a szövegkörnyezet speciális – esetleg hapax – je-
lentéssel tölti fel a szót. Így, a tárgyi jegyzetek közé sorolva a szómagyarázatokat,
lehetőségünk volt minderre is utalni.

Végül, az egyes szövegekhez tartozó jegyzetanyag legvégén hozzuk a kritikai
jegyzeteket, amelyekről már szövegeztünk.

* * *

Amikor útjára bocsátom ezt a könyvet, köszönetet kell mondanom Galavics
Gézának a temetési szertartás képzőművészeti vonatkozásainak feltárásában nyújtott
segítségéért, valamint Komoróczy Gézának a prédikációk héber szövegrészeinek ér-
telmezéséért. A IX. számú prédikáció jegyzeteinek készítésekor felhasználtam Kluge
Katalin előzetes vázlatait. S végezetül, de csak mert a legnyomatékosabb helyen: me-
leg szeretettel és őszinte nagyrabecsúlással ajánlom ezt a könyvet Nagy Marinak, aki
„keserves kisírtetimből és szívemnek búsulásában, édes vigasztalással enyhített, ki-
nek jó maga viselésével szemeim alig telhetnek bé”; kérem, „vegye jó néven ez kis
munkát, ennek utána másban is (adja Isten vigaságosb dologban) igyekezem szol-
gálni”.